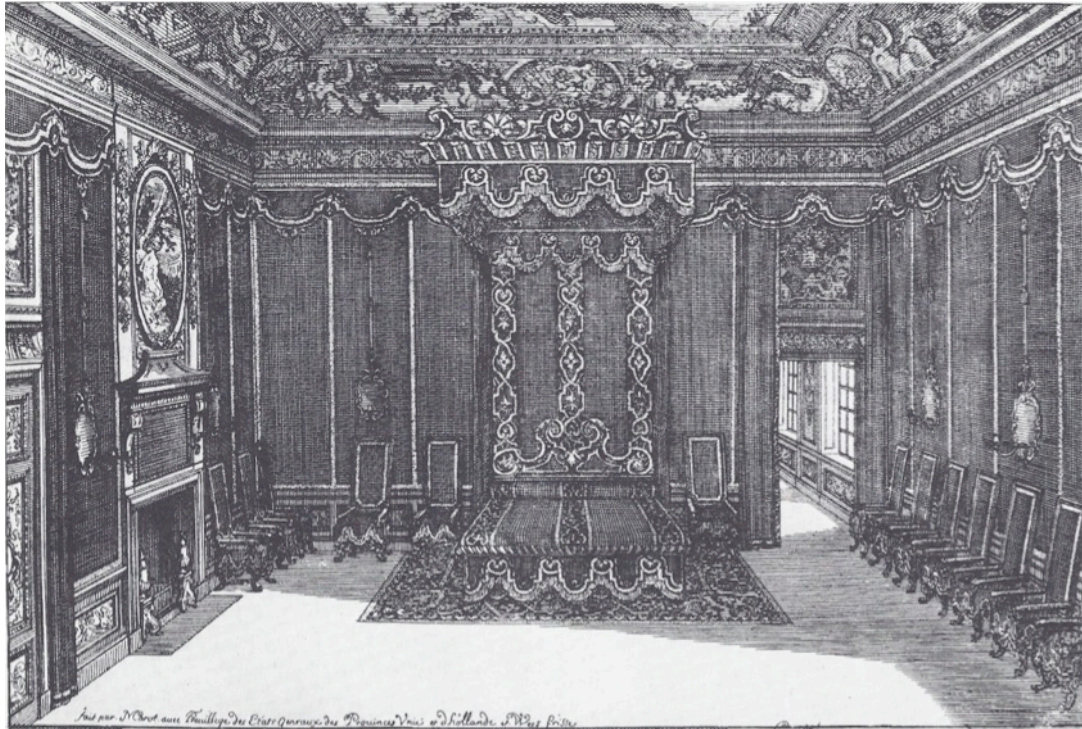

Waar-te-rusten

De ontwikkeling van de slaapplaats van de gegoede burgerij 1600-1800

Universiteit Utrecht

Scriptie MA Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg

Scriptiebegeleider Dr. P.F. Vlaardingnerboek

Student T.A.M. Boekhout 3343022

Studiejaar 2015/2016- 14 augustus 2016

Afbeelding titelblad: Een slaappleats. Ontwerp Daniel Marot 1690. Foto: P. Thornton, *Seventeenth-century interior decoration in England, France and Holland*, New Haven/London 1978, p. 100.

Inhoud

Inleiding	4
1. De verschillende slaapvoorzieningen.....	10
De bedstede	10
Het ledikant	11
Overige slaapmeubels.....	13
2. De vorming van de slaappleaats	14
2.1 Zeventiende eeuw	14
2.1.1 Het ruimtelijk systeem: plan en indeling	14
2.1.2 De verschillende slaappleaatsen	16
De hoofdverdieping.....	16
De bovenverdiepingen.....	22
2.1.3 Het begrip 'slaapkamer'	24
2.2 Achttiende eeuw	25
2.2.1 Het ruimtelijk systeem: plan en indeling	25
2.2.2 Verschillende slaappleaatsen	27
De hoofdverdieping.....	28
De bovenverdiepingen.....	32
2.2.3 Het begrip 'slaapkamer'	33
3. Gebruik van bedsteden of ledikanten.....	36
3.1 Bedsteden of ledikanten	36
3.1.1 Zeventiende eeuw	36
3.1.2 Achttiende eeuw	37
Samenvatting en conclusie.....	40
Dankwoord.....	45
Bijlagen	46
Literatuurlijst	49
Literatuur en andere bronnen van het huizenonderzoek.....	52
Afbeeldingen 'Waar-te-rusten'.....	58
Afbeeldingenlijst	72

Inleiding

Slapen vormt een essentieel onderdeel van het leven en is onderhevig aan regels en vaste gebruiken die bepaald worden door de cultuur waarin men opgroeit. De mens heeft een plek nodig om te rusten.¹ Bij voorkeur op een veilige plaats die bescherming biedt tegen vocht, kou en hitte. Tot de vijftiende eeuw kwamen in de steden van Nederland voornamelijk hallenhuizen met een open stookplaats voor, waar het dagelijks leven, inclusief het slapen, plaatsvond.² Met de verstening en het aanbrengen van vaste stookplaatsen aan de zijwanden van voorhuis, binnenhaard en/of achterkamer veranderde dit. De rijke burgerij kreeg, in tegenstelling tot de lagere sociale klasse, steeds meer vertrekken tot zijn beschikking. In de literatuur wordt over het algemeen aangenomen dat gedurende de zestiende eeuw in vrijwel elke ruimte, zowel op de hoofdverdieping als de bovenverdieping(en), werd geslapen en dat deze tendens zich aanvankelijk voortzette in de zeventiende eeuw.

De Nederlandse architectuur en het binnenhuis stond zowel in de zeventiende als de achttiende eeuw voornamelijk onder invloed van de Franse mode.³ Welgestelde Nederlanders bezochten de Franse hoofdstad en deden daar hun inspiratie op en verscheidene architecten gingen bij Parijse architecten in de leer. Franse voorbeeldboeken van onder andere Augustin-Charles d'Aviler (1653-1701), Daniel Marot (1661-1752) en Jacques-François Blondel (1705-1774) waren hier bekend. De Franse architectuur met voorliefde voor symmetrie, een trappartij aan de voorkant met een onderhuis voor de dienstvertrekken, een bel-etage voor de openbare vertrekken en bovenverdieping(en) voor de privévertrekken, werd indien mogelijk gevolgd. De Hollandse hofcultuur streefde een indeling van een Frans *hôtel* met zijn appartementensysteem na. Een appartement bestond uit respectievelijk een voorkamer of *antichambre* als wachtruimte, een 'bedkamer' of *chambre* als representatieve ontvangstruimte en een *cabinet* die dienst deed als zitkamer of kantoor voor een select gezelschap met meestal een garderobe voor verkleed en toilet. De vertrekken waren aan elkaar gekoppeld in enfilade; hoe verder men kwam, hoe luxueuzer en exclusiever (voor minder mensen toegankelijk) de ruimtes waren.

Veel grote stadswoningen van de gegoede de burgerij in Holland ontstonden door het samenvoegen, uitbreiden en verbouwen van bestaande panden. Hier kwam geen architect aan te pas. De bewoners namen elementen van het Franse principe over bij de indeling en de inrichting van hun huis, waaronder een slaapmogelijkheid in het representatieve ontvangstvertrek en het nastreven van symmetrie.

¹ M.-A. Laugier, *Essay sur l'architecture*, Paris 1755² (1753), pp. 11-12.

² R. Meischke en H.J. Zantkuijl, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800. Vijftig jaar vereniging 'Hendrick de Keiser'*, Haarlem 1969, pp. 34-37; C.W. Fock, '1600-1650', in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 21; B. Laan, 'De poëzie van de Nederlandse binnenruimte', in: F. van Burkom (red.), *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*, Zwolle 2001, p. 16.

³ E.F. Koldeweij, '1750-1800', in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 262; M. Girouard, *Life in the English country house. A social and architectural history*, Harmondsworth 1978, pp. 126-135 en pp. 143-144; M. Dennis, *Court and garden. From the French hôtel to the city of modern architecture*, Cambridge/ Massachusetts 1992⁴ (1986), pp. 105-106.

Eind zeventiende eeuw groeide aan het Franse hof de behoefte aan privacy waardoor er meer belangstelling ontstond voor het scheiden van publieke- en privé vertrekken.⁴ Het slapen kreeg een intiemer karakter en de ruimtes waarin mede geslapen werd dienden als privévertrek. Daarbij ontstond steeds meer differentiatie, met kamers die een vaste functie kregen en een inrichting die bij deze functie paste. In de loop van de achttiende eeuw werden in Frankrijk de functies ondergebracht in daarvoor bestemde delen van het huis. Men onderscheidde, indien mogelijk, representatieve zones, semi-representatieve zones (waar het dagelijks leven van de familie zich afspeelde maar waar ook bezoek ontvangen werd) en privézones (waar de familie sliep en dienstvertrekken waren gesitueerd). Deze vertrekkenreeksen waren in het ideale geval bereikbaar via gescheiden routes door het huis.

Informatie over de ruimtes waar men in het verleden sliep en de diverse slaapvoorzieningen in de stadswoningen van gewest Holland in de zeventiende en achttiende eeuw is vooral te vinden in literatuur over de Nederlandse wooncultuur. Tot de eerste helft van de twintigste eeuw was het kleine aantal publicaties over het interieur met name gericht op de verschillende stijlkenmerken, waarbij de ontwikkelingen niet in hun architecturale context werden geplaatst. Deze literatuur speelt in dit onderzoek een ondergeschikte rol.

Relevanter is het werk van Peter Thornton *Seventeenth-century interior decoration in England, France and Holland* uit 1978, dat grotendeels ingaat op de materiële cultuur.⁵ Betreffende het slapen heeft hij een hoofdstuk aan de typen bedden en het beddengoed gewijd, waarin helaas nauwelijks aandacht wordt besteed aan de plaats in huis waar men sliep. Bij de behandeling van de interieurs van de burgerij gaat Thornton voornamelijk uit van de genreschilderkunst, die volgens de laatste inzichten zeker tot in de loop van de achttiende eeuw zelden een betrouwbaar beeld geeft.⁶ Paul Klep heeft met zijn publicatie *Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* uit 1987 de wooncultuur in een breder perspectief geplaatst.⁷ Hier wordt mede het gebruik van woningen door verscheidene lagen van de bevolking in verschillende streken behandeld. Echter, vooral door de publicaties *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* van Willemijn Fock en *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld* van Frans van Burkom, beide uit 2001, is de kennis over architectonische vormgeving en het woongedrag

⁴ Dennis 1992 (zie noot 3), pp. 106-109; P. Dibie, 'La La domestication de la chambre à coucher', in: S. Messinger en G. Plaisant (red.), *Rêves d'alcôves. La chambre au cours des siècles*, Paris 1995, pp. 31-34; H. de Mare, 'Het huis, de natuur en het vroegmoderne architectonische kennissysteem van Simon Stevin', in: J. de Jong e.a. (red.), *Wooncultuur in de Nederlanden. 1500-1800*, Zwolle 2001, pp. 36-37: Het is niet te vermijden moderne terminologie te gebruiken voor het architectonische kennissysteem van de woningen uit de zeventiende en achttiende eeuw die men destijds niet hanteerde. Termen zoals 'functie', 'ontwerp', 'differentiatie' en 'flexibiliteit' kunnen in die zin tot verwarring leiden. Net als tegenwoordig vaak het geval is werden de ruimtes voor verscheidene doeleinden gebruikt en dit geldt ook voor de ruimtes waar men sliep.

⁵ P. Thornton, *Seventeenth-century interior decoration in England, France and Holland*, New Haven/London 1978.

⁶ C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, pp. 10-11; C.W. Fock, 'Werkelijkheid of schijn. Het beeld van het Hollandse interieur in de zeventiende-eeuwse genreschilderkunst', in: *Oud Holland* 112 (1998) nr. 4, pp. 220-226.

⁷ P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam 1987.

toegenomen.⁸ Beide publicaties bieden een eerste aanzet om het Nederlandse binnenhuis als ruimtelijk systeem te behandelen, waarbij het gebruik van de verschillende ruimtes geïnterpreteerd wordt aan de hand van onder andere boedelinventarissen, plattegronden en geschilderde interieurs. Van Burkom behandelt de plaatsen waar geslapen werd weliswaar oppervlakkig waarbij slechts aan de hand van verschillende voorbeelden een indruk wordt verkregen van de slaapgewoonten uit betreffende tijd. Fock daarentegen besteedt duidelijk meer aandacht aan de voornaamste ruimtes waar geslapen werd, de verschillende slaapmogelijkheden en hun fysieke kenmerken. Echter, haar studie biedt ook nog geen totaalbeeld van alle ruimtes waar men sliep.

Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw van Jet Pijzel-Dommisse uit 2000 geeft door middel van de indeling van de ruimtes in verschillende poppenhuizen en de op maat gemaakte meubeltjes informatie over het Hollandse interieur en de verschillende slaapplekken.⁹ De poppenhuizen bieden volgens Fock een ‘completeheid aan authentieke details’. Het is echter de vraag of deze invalshoek, net als de genreschilderkunst, een volledig en waarheidsgetrouw beeld toont wat betreft de vertrekken waar men sliep. Waarschijnlijk is in het poppenhuis wel het ideaalbeeld van een groot stadspaleis gevolgd maar zoals eerder gesteld werden deze idealen in de praktijk aangepast aan de lokale situatie en bouwtradities.¹⁰

Specifiek over het slapen gaan de tentoonstellingscatalogus *Rêves d’alcôves. La chambre au cours des siècles* uit 1995 en het werk van Ileen Montijn *Tussen stro en veren. Het bed in het Nederlandse interieur* uit 2006.¹¹ *Rêves d’alcôves* biedt slechts interessante historische voorbeelden van gemeubileerde (slaap)kamers. Het meubilair en de groeiende behoefte aan privacy komen aan de orde, maar de veranderingen die in het ruimtelijk systeem plaatsvonden worden niet besproken. Dit laatste geldt eveneens voor de publicatie van Montijn welke specifiek gaat over het slapen en alles wat daarmee samenhangt in Nederland. De nadruk ligt bij Montijn vooral op de materiële cultuur van het slapen, de geschiedenis van het bed en hoe men de slaapplekken inrichtte.¹²

Dat het Nederlandse binnenhuis en het ruimtelijk systeem sinds het begin van deze eeuw meer punt van aandacht werd bewees de manifestatie *Historisch interieur 2001*. Het project was geïnitieerd door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Instituut Collectie Nederland, die pleitten voor meer onderzoek naar het historisch interieur en de wooncultuur in samenhang met haar ruimtelijke ontwikkeling. De plekken en vertrekken waarin men sliep in een woning zouden hierbij als essentieel onderdeel beschouwd moeten worden. In de eerder genoemde publicaties kwam vooral de materiële cultuur, dat wil zeggen

⁸ F. van Burkom (red.), *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*, Zwolle 2001; Fock 2001 (zie noot 6).

⁹ J. Pijzel-Dommisse, *Het Nederlandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw*, Zwolle/Amsterdam 2000; Fock 2001 (zie noot 6), p. 10.

¹⁰ E. Orsel, ‘Een fraij gezicht, het Leidsche huis in de 17de eeuw. Een poging tot typologiesering’, in: M. Bock e.a. (red.), *Bulletin KNOB* 106 (2007) nr. 1: Wat betreft Leiden doet Edwin Orsel in zijn artikel een poging tot een typologiesering van het Leidse huis in de zeventiende eeuw teneinde uit te komen tot het Leidse ‘standaardhuis’ van deze eeuw.

¹¹ S. Messinger en G. Plaisant (red.), *Rêves d’alcôves. La chambre au cours des siècles*, Paris 1995; I. Montijn, *Tussen stro en veren. Het bed in het Nederlandse interieur*, Amsterdam 2006.

¹² Montijn 2006 (zie noot 11), p. 7.

de verschillende slaapmogelijkheden en de ontwikkeling ervan, aan bod. Echter, waar deze zich precies bevonden is onderbelicht. Een uitzondering vormt de ontwikkeling van het slapen in de keuken en de zaal, maar ondanks de vele voorbeelden is het niet duidelijk waarop de genoemde ontwikkelingen gebaseerd zijn. Van deze slaappleaatsen wordt wel in meer of mindere mate een ruimtelijke ontwikkeling gegeven. Hoe deze zich verhoudt tot de overige vertrekken en bovenverdiepingen is echter onduidelijk.

Wat tot nu toe ontbreekt in de literatuur is een totaalbeeld van alle vertrekken waar men sliep; een overzicht per periode van alle ruimtes waar tevens geslapen werd en wie gebruik van maakte van de verschillende slaapmogelijkheden.

Dit huidige onderzoek poogt een gefundeerd beeld te geven van alle slaapplekken in de context van de architectuur van de zeventiende en achttiende-eeuwse stadswoning in het gewest Holland.

Beschikbare boedelinventarissen, (gereconstrueerde) plattegronden, bestekken en veilingbiljetten worden geanalyseerd om een zo compleet mogelijk overzicht van de slaappleaats te geven in samenhang met de ruimtelijke ontwikkeling van de woning. Het aantal vertrekken dat een slaapmogelijkheid bevat op zowel de hoofd- als de bovenverdieping wordt geïnventariseerd en tevens welke vertrekken dit zijn, alsmede het gebruik van de diverse slaapmogelijkheden in deze beide eeuwen. Het onderzoek beperkt zich tot de stadshuizen van de burgerelite van het gewest Holland. De bevindingen van dit onderzoek zijn getoetst aan de bestaande literatuur en eventuele verschillen of nieuwe inzichten betreffende de plaats van het slapen worden nader toegelicht. Door huizen in de diverse steden te beschouwen zullen overeenkomsten en verschillen tussen deze steden uiteengezet worden.

Ter introductie worden in het eerste hoofdstuk de verschillende slaapvoorzieningen besproken, zoals die onder meer in boedelinventarissen naar voren komen. Het uiterlijk van de meest voorkomende beddentypen, zoals de bedstede, het ledikant en overige slaapmogelijkheden wordt hier beschreven. Welke benodigdheden hoorden bij de slaapvoorziening en welke waarde werd daaraan gehecht? Diverse voorbeelden uit beschrijvingen, afbeeldingen in schilderijen en prenten dienen ter illustratie. Naast bovenstaande literatuur is voor dit hoofdstuk gebruik gemaakt van *Wonen in de Gouden Eeuw. 17de-eeuwse Nederlandse meubelen* uit 1993 en *Wonen in de Gouden Eeuw. 17de-eeuwse Nederlandse meubelen* uit 2007 van Ronald Baarsen en in mindere mate het verouderde boekje *Allerlei over bedden en over slapen* uit 1955.¹³

Vervolgens komt in het tweede hoofdstuk de centrale vraag aan de orde. In welke vertrekken sliep men en valt er een ontwikkeling te constateren? Per eeuw wordt een analyse gemaakt van de hoeveelheid slaappleaatsen en welke specifieke vertrekken onder meer een slaapfunctie hadden.

Allereerst wordt het binnenhuis van de stadswoningen van de burgerelite als ruimtelijk systeem geschetst aan de hand van de bestaande literatuur en bijbehorende afbeeldingen.

¹³ R. Baarsen, *Nederlandse meubelen 1600-1800*, Zwolle 1993; R. Baarsen, *Wonen in de Gouden Eeuw. 17de-eeuwse Nederlandse meubelen*, Amsterdam 2007; [Anoniem], *allerlei over bedden en over slapen*, Bazel 1955, ongepagineerd.

Hierbij wordt de invloed van de hofcultuur op de huizen van de rijke burgerij meegenomen. Aansluitend komen de verschillende slaappleaatsen op de hoofdverdieping, de belangrijkste etage en bovenverdieping(en) aan bod. De hoofdverdieping is hierbij opgesplitst in de verschillende ruimtes waar geslapen werd, die ook in de boedelinventarissen zijn aangehouden. Voor de bovenverdieping maakte men in de inventarissen geen onderscheid tussen de vertrekken wat een verdere opdeling uitsluit. Ter illustratie dient een aantal plattegronden waar de diverse slaapvoorzieningen, die in de boedelinventarissen naar voren komen, zijn aangegeven.¹⁴ Een aantal plattegronden is na bouwhistorisch onderzoek gereconstrueerd en geeft een betrouwbare indruk van de indeling van de woning. Als dit niet het geval is geeft de (latere) plattegrond slechts een impressie van de oorspronkelijke indeling en de verschillende slaapmogelijkheden van de woning.

De boedelinventarissen uit de serie *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* staan in deze analyse centraal.¹⁵ De serie bestaat uit meerdere delen waarin de bewonings- en de bebouwinggeschiedenis van elk pand in deze straat is vastgelegd. Uitsluitend de inventarissen waarvan de roerende goederen in de verschillende vertrekken worden beschreven zijn relevant, omdat deze min of meer inzicht geven over de indeling en het gebruik van de woning, waarbij de focus ligt op ruimtes waar men een slaapvoorziening noemt. Eventuele bestekken, (gereconstrueerde) plattegronden en veilingcatalogi zijn soms een waardevolle aanvulling bij het bepalen waar geslapen werd.

Ter vergelijking worden verscheidene stadshuizen uit het gewest Holland, vooral in Amsterdam en Den Haag, naast de ontwikkelingen van het Rapenburg gelegd om te kijken of de vorming van de slaappleaats elders eenzelfde verloop heeft. Woningen uit onder andere de serie van *Huizen in Nederland* van Ruud Meischke en het werk *Het Lange Voorhout. Monumenten mensen en macht* van Thera Wijsenbeek-Olthuis komen hierbij aan de orde.¹⁶ Voor het huidige onderzoek is gebruik gemaakt van de beschrijvingen, boedelinventarisaties en bestekken, die in deze werken opgenomen zijn. Verder zijn prenten van plattegronden van zeventiende-eeuwse Amsterdamse woningen, opgenomen in het boek *Philips Vingboons (1606-1678). Architect* van Koen Ottenheym, op eventuele slaappleaatsen geanalyseerd.¹⁷

¹⁴ Waar mogelijk wordt gebruik gemaakt van originele plattegronden en waar deze niet voorhanden zijn worden latere plattegronden geïnterpreteerd om een globaal beeld te krijgen van de verschillende slaappleaatsen in een woning. Derhalve moet er wel rekening mee gehouden worden dat door latere verbouwingen wijzigingen hebben plaatsgevonden. Er wordt alleen plattegronden uit de serie *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* opgenomen die ook bij boedelbeschrijvingen gebruik maken van de desbetreffende plattegrond.

¹⁵ Th. H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 1-6, Leiden 1986-1992.

¹⁶ Meischke en Zantkuijl 1969 (zie noot 2); R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995; R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1993, pp. 11-14; R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1997; T. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten mensen en macht*, Zwolle 1998.

¹⁷ P. Vingboons, J. Vingboons en J. Blaeu, 'Afbeelsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft', dl. 1, Amsterdam 1648, in: K. Ottenheym, *Philips Vingboons (1606-1678). Architect*, Zutphen 1989, pp. 185-236 en P. Vingboons, 'Tweede deel van de afbeelsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft', dl. 2, Amsterdam 1674, in: K. Ottenheym, *Philips Vingboons (1606-1678). Architect*, Zutphen 1989, pp. 236-270.

Ten slotte wordt in dit hoofdstuk de ruimtes besproken die men met het begrip 'slaapkamer' aanduidde. Wanneer sprak men van een 'slaapkamer' zowel op de hoofd- als de bovenverdieping en in hoeverre verschilden deze vertrekken feitelijk van de andere kamers? Het meubilair dat men regelmatig in de buurt van een slaappleaats aantrof wordt hierin betrokken.

Het laatste hoofdstuk behandelt de gebruiker van de slaapvoorziening. Wie maakten gebruik van de verschillende slaapmogelijkheden en was er sprake van een hiërarchie? Aan de hand van de boedelbeschrijvingen wordt allereerst geïnventariseerd in hoeverre bedsteden of ledikanten gebruikelijk waren bij de Hollandse burgerelite in de zeventiende en achttiende eeuw. Is hierin een trend te onderkennen en sluit deze aan bij de bestaande literatuur? Aansluitend daarop volgt de inventarisatie van de slaappleaatsen van het personeel. Zowel de ruimte waarin het personeel sliep en de slaapvoorziening, zover deze in de boedelinventarissen opgenomen zijn, worden bij het onderzoek betrokken. Deze informatie is net als in het vorige hoofdstuk per eeuw geordend.

Samenvattend analyseert dit onderzoek de ontwikkeling van slaappleaatsen in de stadswoningen van de gegoede burgerij in het gewest Holland in de zeventiende en achttiende eeuw. Hierbij komen het aantal vertrekken met een slaapmogelijkheid, de ruimtelijke indeling en het gebruik van de diverse slaapmogelijkheden aan de orde. De ontwikkelingen worden per halve eeuw in een tijds kader geplaatst. De veranderingen in opvattingen, sociale omgang, mode en trends worden zo mogelijk gerelateerd aan de slaappleaats en het vertrek waar men sliep.

Het beeld dat de bestaande literatuur geeft is onvolledig en is niet altijd helder over de ontwikkelingen in de tijd. Dit onderzoek geeft waar mogelijk een verduidelijking en nuancering en komt hiermee tot een aantal bevindingen en conclusies die een aanvulling zijn op de huidige stand van zaken. Nieuw in deze benadering is dat alle vertrekken waar men onder meer sliep worden beschouwd in de context van het ruimtelijke systeem.

1. De verschillende slaapvoorzieningen

In de Utrechtse psalter, het oudste boek van Nederland, staan verschillende bedden afgebeeld.¹⁸ In de middeleeuwen was het bed als een meubel dus al bekend. Toch zal 'het bed' destijds meer een plaats zijn geweest waar men zich terug kon trekken om te slapen, een plek met soms alleen maar wat stro en iets om zich mee te bedekken. Montijn suggereert dat het woord 'bed' verwant is aan 'bidden' en 'gebed', hetgeen oorspronkelijk liggend op de grond gedaan werd.

In de onderzochte boedelinventarissen wordt regelmatig melding gemaakt van een 'bedde' of 'bed', een peluw en verschillende kussens, die samen behoorden tot het vaste beddengoed. Een peluw is een rolvormig kussen en een 'bedde', ook wel schuddebed genoemd, een kussenvormige (dek)matras gevuld met zacht materiaal zoals wol, dons of veren.¹⁹ Hieronder lag als ondergrond een laag bedstro, los of als vulling in een zak van tijk of jute. De vulling kon ook uit zeegras of, nog luxer, uit paardenhaar bestaan. Indien beddengoed vermeld wordt zonder ledikant of ander slaapmeubel duidt dit meestal op een bestede.

De bedstede

Vanaf de middeleeuwen was de bedstede een gebruikelijk beddetype in Nederland.²⁰ Een bedstede werd meestentijds in de planning van de woning meegenomen en vormde een comfortabele slaapplek, die bescherming bood tegen tocht en kou. De ingebouwde bedsteden nam men in de betimmering mee. Boven het voeteneind bevond zich dikwijls een plank waarop de po kon staan. Onder de bedstede was regelmatig een bergruimte of een la, welke bij de minder welgestelden dienst kon doen als kinderbedje. De opening kon worden afgesloten met houten deuren of gordijnen ook wel het bedstedebehangsel genoemd.²¹ Het bedstedebehangsel laat een grote differentiatie zien. Het varieerde van goedkoop linnen tot kostbaar zijden damast, eventueel met een bijpassend rabat of valletje dat soms afgezet was met kwastjes en franjes. Eenzelfde sprei completeerde het geheel.

In een enkel geval werden bedsteden opgenomen in kostbare omlijstingen met pilasters en kroonlijst. Een voorbeeld van een dergelijk waardevol exemplaar is een bedstede waarbij de betimmering aansloot bij de wandbetimmering en de omlijsting van de schouw (zie afb. 2 en 3).²² De afwerking van de wanden aan de binnenzijde van de bedstede laat tevens een verscheidenheid zien.²³ Meestentijds waren deze wanden eenvoudig gepleisterd of met planken afgeschoten, maar er zijn exemplaren bekend waar men de binnenzijde met siertegels afgewerkte.

¹⁸ Montijn 2006 (zie noot 11), pp. 26-27.

¹⁹ Montijn 2006 (zie noot 11), pp. 42-43 en pp. 58-61; Fock 2001 (zie noot 2), pp. 21-23.

²⁰ Montijn 2006 (zie noot 11), p. 33 en pp. 58-61; Fock 2001 (zie noot 2), pp. 21-23; Pijzel-Dommissie 2000 (zie noot 9), p. 118-119; Thornton 1978 (zie noot 5), p. 159; K. Sluyterman, *Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*, 's Gravenhage 1975² (1918), p. 82.

²¹ Montijn 2006 (zie noot 11), p. 50; P. Biesboer, 'Van Spartaanse behuizingen tot vorstelijke residenties. 1600-1850', in: F. van Burkom (red.), *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*, Zwolle 2001, pp. 23-24; W. van der Pluym, *Het Nederlandse binnenhuis en zijn meubels. 1450-1650*, dl. 1, Amsterdam 1946, p. 29.

²² C.W. Fock, '1650-1700', in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 148.

²³ Fock 2001 (zie noot 22), p. 143; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 59.

Het ledikant

De elite sliep in de zeventiende eeuw steeds vaker in ledikanten.²⁴ Het woord is afgeleid van het Franse *lit-de-camp*, een veldbed, hetgeen verwijst naar de verplaatsbaarheid van dit meubelstuk. Er bestaan vroege voorbeelden die meer aan een uitgebouwde bedstede of een kast doen denken (zie afb. 4). Dit soort ledikanten maakte deel uit van de betimmering en was zeker niet verplaatsbaar. In de zeventiende eeuw kwam men dergelijke ledikanten regelmatig tegen, maar in de achttiende niet meer.

Het hemelbed, later ledikant genoemd, werd in de dertiende eeuw in Europa geïntroduceerd.²⁵ Het nam gedurende de zeventiende eeuw in populariteit toe en zou tot in de negentiende eeuw een gewild type bed blijven. De ledikanten, over het algemeen blokvormig, plaatste men dikwijls in één van de hoeken van de kamer dicht bij de haard. Het ledikant bevatte een ombouw en vier beddenposten of stijlen, soms fraai bewerkt, die ledikantbehangsels droegen. De hemels waren plat of in de vorm van een gewelfd dak met afhangende gordijnen en een bijpassend rabat. Aanvankelijk waren de hemels laag maar gedurende de eeuw namen deze in hoogte toe. Afbeeldingen van hemelbedden laten zien dat de constructie, die de hemel draagt, geheel verborgen werd onder gedrapeerde gordijnen (zie afb. 5). In deze periode groeide het ledikant uit tot een statusmeubel, het belangrijkste en waardevolste meubel van het huis, dat als geen ander de rijkdom van de bewoner liet zien. Na het tweede kwart van de achttiende eeuw nam de status van het ledikant af, hetgeen niet inhield dat de vraag naar fraai uitgevoerde ledikanten direct afnam.

Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw kwamen steeds meer soorten ledikanten voor.²⁶ De verschillende types onderscheidden zich door stoffering, vorm en bevestiging van de hemel en de vorm en uitvoering van het eigenlijke bed. Zo kwamen in de zeventiende eeuw ledikanten in de mode die aan het voeteneinde geen hoge stijlen of zuilen meer hadden maar een zwevende hemel die eventueel aan het plafond kon worden opgehangen, de *lit à la duchesse* genaamd.²⁷ Hierdoor kwam het rijkversierde hoofdeinde meer tot zijn recht. Een variant daarop is de *lit d'ange*, ook wel *lit à l'imperial*, met een korter hemel (zie afb. 6). Dit laatste werd in de achttiende eeuw een favoriete slaapmeubel voor de gegoede burgerij. Een indruk van de verschillende soorten die beschikbaar waren laat een advertentie van 28 februari 1772 uit de 's Gravenhaegse Courant zien, die melding maakt van ledikanten à la Française, à la Italienne, à la Polonoise, à la Turque en à la Chinoise. In de onderzochte

²⁴ Montijn 2006 (zie noot 11), pp. 30-33, pp. 38-39 en pp. 46-47; Fock 2001 (zie noot 22), pp. 104-105; Thornton 1978 (zie noot 5), pp. 153-154; Van der Pluym 1946 (zie noot 21), p. 54 en p. 73; Sluyterman 1975 (zie noot 20), pp. 182-183.

²⁵ Montijn 2006 (zie noot 11), pp. 30-33, pp. 38-40 en pp. 46-48; Fock 2001 (zie noot 22), pp. 104-105; Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), pp. 112-114; Baarsen 1993 (zie noot 13), p. 76 en p. 134; Van der Pluym 1946 (zie noot 21), pp. 28-29; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 38.

²⁶ Fock 2001 (zie noot 2), p. 40; Fock 2001 (zie noot 22), pp. 104-105; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 40; Van der Pluym 1946 (zie noot 21), p. 35; J. Pijzel-Dommisse, '1700-1750', in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 198; Koldeweij 2001 (zie noot 3), p. 281.

²⁷ M. Praz, *Het Europese binnenhuis. Stijlveranderingen in de interieurkunst van het Romeinse Rijk tot het begin van de twintigste eeuw*, Utrecht 1965, p. 120; Thornton 1978 (zie noot 5), pp. 166-168; P. Thornton, *Authentic decor. The domestic interior 1620-1920*, London 1985² (1984), p. 16 en p. 58; N. Gasc, 'De l'apparat à la naissance de l'intime', in: S. Messinger en G. Plaisant (red.), *Rêves d'alcôves. La chambre au cours des siècles*, Paris 1995, p. 74; Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), p. 116.

boedelinventarissen komen dit soort verschillende ledikanten niet naar voren, of worden niet als zodanig beschreven.

Volgens de literatuur was een ander veelvoorkomend bed in de zeventiende eeuw het paviljoenbed (zie afb. 7).²⁸ Het wordt als een eenvoudiger type ledikant beschouwd, maar net als bij bedsteden en ledikanten zullen de toegepaste materialen en afwerking de waarde van het bed bepaald hebben. Bij een dergelijk ledikant ontbraken de stijlen en hingen gordijnen aan een kleine koepelvormige kap, die aan het plafond bevestigd was. De gordijnen vormden een soort tent om het bed-onderstel heen.

Niet alleen de houtsoort en houtbewerking van het ledikant zelf maar vooral de bedgordijnen, spreij, wollen dekens, linnen lakens en de verschillende kussens bepaalden de waarde van het ledikant.²⁹ In de boedelinventarissen is geregeld een gedetailleerde beschrijving van de bedbehangsels te vinden. Deze waren aan mode onderhevig en verschillende trends volgden elkaar op in materiaal, kleur en designs. In de loop van de zeventiende eeuw werd het streven naar eenheid in textiel, kleur en patronen populair en noemde men de vertrekken zelfs naar de kleur van de behangsels en/of bedbehangsels die voor een groot gedeelte het kleurenschema van de inrichting bepaalden (zie afb. 8).³⁰ Aanvankelijk was een uniforme kleur gebruikelijk. Op de zeventiende-eeuwse schilderijen is te zien dat effen groen en rood de meest gangbare kleuren in die tijd waren. In boedelinventarissen worden naast rode en groene kamers ook blauwe kamers genoemd. Blauw was in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog een kostbare kleur, dit moeten luxueuze kamers zijn geweest. In de laatste decennia van de zeventiende eeuw kwamen sterk contrasterende kleuren en materialen in trek. Naast de uniforme kleuren waren gestreepte stoffen, ook wel bekend als Doornicx' weefsel, een gevlamd patroon en gebloemde designs modieus. Na het vrij zware kleurenpalet uit de zeventiende eeuw werden lichtere kleuren geel, roze en oranje in de achttiende eeuw populair.³¹ Dit ging halverwege deze periode over in ijlere kleuren zoals lichtgroen, -geel, -blauw, -violet en -grijs met een grote variëteit aan designs. Nog later kwam juist weer donkere bekleding in de mode, soms afgewisseld met felgekleurde tinten rood, geel, groen, paars, blauw goud en zwart.

In de boedelinventarissen zijn armozijn, saai, trijp, damast en sits de meest voorkomende kostbare textielsoorten die men voor de bedbehangsels en beddengoed gebruikte.³² Armozijn is een Oosterse zijde en saai een wollen weefsel van fijne kwaliteit. Trijp heeft als basis een katoenen grondweefsel met opstaande poolhaartjes van schapenhaar, ook wel wolfluweel genoemd, dat vaak als bekledingsstof toegepast werd. Damast is een weefsel van zijde, katoen, wol of linnen waarin figuren zijn geweven en sits een Oost-Indische katoensoort die in de achttiende eeuw populair was.

²⁸ Thornton 1978 (zie noot 5), pp. 159-160 en p. 176; Pijzel-Dommissie 2000 (zie noot 9), pp. 117-118; Fock 2001 (zie noot 2), p. 40; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 40 en p. 89.

²⁹ Montijn 2006 (zie noot 11), pp. 38-39 en pp. 89-93; Fock 2001 (zie noot 22), p. 82; Pijzel-Dommissie 2000 (zie noot 9), pp. 115-116 en pp. 122-123.

³⁰ Fock 2001 (zie noot 22), pp. 103-105; Biesboer 2001 (zie noot 21), p. 25; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 76; Baarsen 2007 (zie noot 13), pp. 111-112; Thornton 1978 (zie noot 5), pp. 154-155.

³¹ Biesboer 2001 (zie noot 21), p. 29; Pijzel-Dommissie 2001 (zie noot 26), p. 198; Koldewey 2001 (zie noot 3), p. 277.

³² W. van der Pluym, *Het Nederlandse binnenhuis en zijn meubels. 1650-1750*, dl. 2, Amsterdam 1946, p. 21 en p. 35; Van Burkom (red.) 2001 (zie noot 8), pp. 294-295; Pijzel-Dommissie 2001 (zie noot 26), p. 191.

Overige slaapmeubels

In de huizen van de burgerelite sloep men niet altijd in ledikanten en bedsteden.³³ Er waren ook eenvoudige beddentypen zoals *coetsen* of *rolcoetsen*, dit zijn losse lage bedden die ergens onder geschoven konden worden. Een soortgelijk eenvoudig slaapmeubel is de slaapbank, welke vaak bestond uit een eenvoudig onderstel zonder gordijnen. Een makkelijk verplaatsbare slaapbank wordt in de inventarissen geregeld in een ruimte bij een ledikant vermeld, maar daaruit valt niet op te maken hoe en door wie de slaapbank gebruikt werd.

Aan het eind van de zeventiende eeuw, toen de ledikanten steeds meer uit de ontvangstvertrekken verdwenen, kwam de rustbank in de mode.³⁴ Dit meubel had een oosterse oorsprong en werd reeds in Egyptische piramides aangetroffen. Het bestond uit een onderstel op pootjes met een lage hoofdsteun. In de zeventiende eeuw overtrok men het matras op het onderstel met kostbaar textiel. Daarbij hoorde een rolvormig kussen, een zogenaamde slumerrol. Het werd het nieuwe statusmeubel, populair in modieuze kringen, waarop men kon relaxen zonder een associatie met slapen (zie afb. 9 en 10). In de achttiende eeuw was de combinatie van een ledikant met een rustbank heel gebruikelijk in kamers waar men sloep.³⁵

Regelmatig komen in de boedelinventarissen kinderledikantjes en wiegen voor in de verschillende vertrekken, vaak in combinatie met andere slaapvoorzieningen. De kinderledikantjes waren uitgevoerd in verschillende houtsoorten, terwijl de wieg uit de zeventiende en achttiende eeuw dikwijls uit riet bestond (zie afb. 11 en 12).³⁶ Over het algemeen steunde de wieg op twee schenkels zodat deze kon schommelen.

³³ Montijn 2006 (zie noot 11), pp. 29-30; Fock 2001 (zie noot 2), p. 40.

³⁴ Fock 2001 (zie noot 22), p. 104; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 26 en p. 94; [Anoniem] 1955 (zie noot 13), ongepagineerd; Thornton 1978 (zie noot 5), pp. 172-173; C.W. Fock, 'The décor of domestic entertaining at the time of the Dutch Republic', in: J. de Jong e.a. (red.), *Wooncultuur in de Nederlanden. 1500-1800*, Zwolle 2000, p. 105.

³⁵ Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), p. 111; Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 198.

³⁶ R. Baarsen 1993 (noot 13), p. 18; Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), p. 119.

2. De vorming van de slaappleaats

Met behulp van boedelinventarissen en plattegronden zijn reconstructies gemaakt van de verschillende slaappleaatsen in diverse stadswoningen. Deze ruimtelijke analyse geeft inzicht in de vertrekken waar geslapen werd. Welke ruimtes gebruikte men in de zeventiende en achttiende onder andere voor het slapen en welke ontwikkelingen vonden er plaats? Met andere woorden hoe kwam de vorming van een slaappleaats tot stand?

2.1 Zeventiende eeuw

2.1.1 Het ruimtelijk systeem: plan en indeling

In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd de bestaande bebouwing regelmatig aangepast, behalve bij stadsuitbreidingen, waar nieuwbouw plaatsvond.³⁷ Door uitbreiding, verbouwing en samenvoegingen van woonhuizen ontstonden zijkamers, binnenhaarden, insteek- of ophangkamertjes en achterhuizen. Er ontstonden grotere langgerekte huizen, een zogenaamd diep huis, die haaks op de straat lagen. De indeling van de begane grond bestond uit een voorruimte, ook wel ‘voorhuis’ genoemd en een ‘binnenhaard’ met daartussen een middenzone met trappenhuis en ruimte voor bedstede(n) of een alkoof. Daarachter was een aanbouw over de halve breedte van het perceel (zie afb. 13), of een los achterhuis dat via een gang verbonden was met het voorhuis, de bouwmasa van het huis aan de straat (zie afb. 14). Alleen het voorhuis had vaak een verdieping, die eenzelfde indeling had als de begane grond. Volgens Pieter Biesboer in *Leven van toen* ontstond in deze periode bij de opkomende rijke burgerij een achterhuis waarbij de binnenhaard als keuken bleef functioneren en de zaal in het achterhuis lag. Volgens Fock was een achterhuis aanvankelijk zeldzaam en gebruikte men deze ruimte in de tweede helft van de eeuw dikwijls voor de dienstvertrekken zoals een keuken of eetzaal, hetgeen Meischke in 1969 al opperde. De binnenkamer ontwikkelde zich volgens Fock tot de ontvangstruimte en het ‘voorhuis’ kreeg de functie als ingangspartij met trap. Edwin Orsel in ‘Een fraij gezicht, het Leidsche huis in de 17de eeuw’ stelt dat in het Leidse standaardhuis de voorruimte als werkplaats of winkel diende, de ‘binnenhaard’ het dagelijks verblijfsvertrek was en de achteraanbouw of het losse achterhuis een keukenfunctie had. Op dit standaardtype waren vele variaties, hetgeen ook op het Rapenburg het geval is. Op brede erven of door samenvoeging van huizen kwamen woningen met een hoofd- en zijbeuk of dwarse huizen tot stand.³⁸ Idealiter ontstond in de loop van de zeventiende eeuw op de hoofdverdieping een middengang met aan weerszijden zo mogelijk symmetrisch geplaatste vertrekken, met in het centrale gedeelte een (monumentale) trappartij (zie afb. 15). Verder werd er steeds meer in de hoogte gebouwd. In Amsterdam ontwikkelde de bovenverdieping zich het sterkst, maar ook in andere steden in het gewest Holland vond een dergelijke ontwikkeling plaats. In de regel werkte men deze etage minder rijk uit dan de

³⁷ Fock 2001 (zie noot 2), pp. 21-22; Fock 2001 (zie noot 22), pp. 84-87 en p. 104; Meischke en Zantkuijl 1969 (zie noot 2), pp. 88-89; Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 47-50; Biesboer 2001 (zie noot 21), pp. 23-25; Orsel 2007 (zie noot 10), pp. 11-26.

³⁸ Meischke en Zantkuijl 1969 (zie noot 2), pp. 354-355 en pp. 404-406; Fock 2001 (zie noot 2), p. 22; Fock 2001 (zie noot 22), p. 85.

hoofdverdieping zoals een bestek uit 1664 van Rapenburg 31 laat zien.³⁹ De bovenverdieping had een geringere hoogte en zowel de toegepaste materialen als de afwerking waren dikwijls van een mindere kwaliteit.

In de loop van de zeventiende eeuw werd de Franse hofetiquette, met een *enfilade* en het ceremoniële gebruik van het staatsiebed in de belangrijkste ontvangstkamer, voornamelijk toegepast bij de stadhouderlijke verblijven.⁴⁰ Daarnaast ontstond een Franse interieurstijl en vormgeving die door middel van Franse ambachtslieden, specialisten en onder andere de bouwmeester en graveur Marot werd geïntroduceerd. Niet alleen het concept van een uniforme inrichting streefde de rijke burgerij na, maar ook Marots ontwerpen voor ledikanten namen ze als voorbeeld (zie afb. 16 en 17).

Over het algemeen gaat men ervan uit dat tot ver in de zeventiende eeuw de meeste kamers voor meerdere doeleinden werden gebruikt.⁴¹ Biesboer meent echter dat bij de gegoede burgerij elk vertrek vanaf het begin van de zeventiende eeuw al zijn eigen bestemming had, terwijl Fock stelt dat van een echte differentiatie van de verschillende vertrekken, zelfs bij de grotere huizen, in de eerste helft van deze eeuw nog geen sprake was. Dit laatste wordt gebaseerd op een onderzoek naar het aantal aanwezige kunstvoorwerpen, dat in de eerste helft van de eeuw weinig verschil tussen ontvangstruimtes en privévertrekken laat zien. Bedsteden en ledikanten waren beide op veel plaatsen te vinden, zowel op de hoofdverdieping als op de bovenverdieping(en). Deze kamers hadden in de regel een gecombineerde functie. Biesboer neemt daarentegen aan dat de ruimtes waar geslapen werd zich voornamelijk op de bovenverdiepingen bevonden. Volgens Fock vond in de tweede helft van de zeventiende eeuw pas een toenemende scheiding tussen woon- en ontvangstfuncties ten opzicht van slaapfuncties plaats.⁴² Zij stelt dat in deze periode het totaal aantal slaapplekken daalde van 73% naar 63%. Het is echter onduidelijk waar zij haar percentages op baseert en het geeft geen inzicht in de ruimtes waar men sliep. Het is de vraag of gesteld kan worden dat door deze ontwikkelingen de bovenverdieping aan betekenis won, zoals Fock beweert. Een monumentale trappartij naar de bovenverdieping geeft echter aan dat deze verdieping wel degelijk van belang was en de slaapplekken voor hoofdbewoners en logees steeds meer op de bovenverdieping waren gesitueerd.

In deze periode zijn de belangrijkste vertrekken waar geslapen werd, zowel op de hoofdverdieping als op de bovenverdieping, soms voorzien van een alkoof.⁴³ Dit is een nis,

³⁹ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 1, Leiden 1986, pp. 333-335: Rapenburg (R) 31 (1673).

⁴⁰ Van der Pluym 1946 (zie noot 32), pp. 52-53; Fock 2001 (zie noot 22), pp. 82-83: Een *enfilade* is een opeenvolging van appartementen waarbij de deuropeningen in elkaars verlengde liggen; Baarsen 2007 (zie noot 13), p. 111; K.A. Ottenheim, W. Terlouw en R. van Zoest, *Daniel Marot. Vormgever van een deftig bestaan*, Amsterdam/Zuthen 1988, pp. 11-13: Marot was van 1686 tot 1702 in dienst was van Koning-Stadhouder Willem III. Na de dood van Willem III werkte hij voor Amsterdamse regenten en de Haagse elite.

⁴¹ Biesboer 2001 (zie noot 21), pp. 23-24; Fock 2001 (zie noot 2), pp. 21-23 en pp. 41-42; Montijn 2006 (zie noot 11), pp. 33-34; De Mare 2001 (zie noot 4), pp. 36-37.

⁴² C.W. Fock, 'Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam 1987, p. 199; Fock 2001 (zie noot 22), pp. 84-85.

⁴³ Fock 2001 (zie noot 22), pp. 84-87 en pp. 104-105; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 94 en pp. 105-107; P.F. Vlaardingerbroek, 'De wereld aan de gracht. Architectuur en interieur 1600-1800', in: P.F. Vlaardingerbroek (red.), *De wereld aan de Amsterdamse grachten*, Amsterdam 2013, pp. 6-7; Messinger en Plaisant (red.) 1995

die eventueel met gordijnen kon worden afgesloten en waar het ledikant centraal op de achterwand stond. Een van de vroegste voorbeelden van een alkoof in een burgerhuis zijn de alkoven in het Trippenhuys in Amsterdam ontworpen door Justus Vingboons (1620-1698) uit 1660 (zie afb. 18 en 19). Het is onduidelijk in hoeverre rijke slaapvertrekken in de zeventiende en achttiende eeuw waren verfraaid met een dergelijke bed-nis aangezien er weinig bewaard zijn gebleven.

2.1.2 De verschillende slaappleaatsen

Om een goed overzicht te krijgen van de verschillende kamers waar de welgestelde burgerij sliep, zijn de boedelinventarissen en plattegronden van het Rapenburg en van een aantal woningen uit andere steden in het gewest Holland geanalyseerd.⁴⁴

Voor deze analyse van de zeventiende eeuw zijn van het Rapenburg in totaal twaalf boedelinventarissen beschikbaar die ons inzicht geven in het gebruik van de verschillende kamers in de grotere huizen, waarvan vier uit de eerste helft en acht uit de tweede helft van deze eeuw. Een aantal (gereconstrueerde) plattegronden dient ter onderbouwing en geeft inzicht in de indeling van de verschillende verdiepingen. Daarnaast zijn ook nog zeven boedelinventarissen bekend van kleinere woningen die niet over een bovenverdieping beschikten. Deze zijn niet in de analyse meegenomen.

Daarnaast zijn ter vergelijking boedelinventarissen en/of bestekken uit verschillende huizen van andere steden opgenomen; zes van Dordrecht en Amsterdam onder andere uit de serie *Huizen in Nederland* en zes van Den Haag die in het werk *Het Lange Voorhout. Monumenten mensen en macht* genoemd worden, allen uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Ook het werk van Philips Vingboons (1607-1678) bevat verschillende prenten van plattegronden van welgestelde Amsterdamse stadswoningen. Het eerste deel behandelt dertien relevante plattegronden uit de periode 1638 tot 1646, het tweede deel dertien stadswoningen van 1650 tot 1669 beide met verklarende teksten.

Fock en Biesboer gaan er van uit dat het aantal vertrekken met een slaapfunctie afnam gedurende de zeventiende eeuw.⁴⁵ De vraag is waar deze afname precies plaatsvond. Om meer inzicht te krijgen in verschillende ontwikkelingen is geïnventariseerd in welke ruimtes op de hoofd- en bovenverdiepingen werd geslapen.

De resultaten van het onderzoek van het Rapenburg zijn in diverse tabellen samengevat (bijlage 1 en 2). De eerste bijlage betreft het aantal vertrekken met slaappleaatsen op de hoofd- en bovenverdieping, waarbij een opsplitsing per halve eeuw is gehanteerd. In het verlengde daarvan geeft de tweede bijlage een verdere onderverdeling, waarbij de slaapmogelijkheid per ruimte op de hoofdverdieping wordt getoond.

De hoofdverdieping

Op de hoofdverdieping van de stadswoningen op het Rapenburg was in de eerste helft van de zeventiende eeuw in 46% van het totaal aantal kamers een slaapmogelijkheid aanwezig,

(zie noot 11), ongepagineerd: Volgens een encyclopedie uit 1751 is het woord 'alkoof' ontleend van het Spaanse woord *alcova*, oorspronkelijk afgeleid van het Arabische woord *elcaus*, hetgeen simpelweg een afgescheiden kamertje of nis waar men sliep betekende.

⁴⁴ Een overzicht van de verschillende onderzochte huizen is te vinden onder 'Literatuur en andere bronnen van het huizenonderzoek'.

⁴⁵ Fock 2001 (zie noot 22), p. 85; Biesboer 2001 (zie noot 21), p. 23.

tegenover 35% tot het einde van deze eeuw (zie bijlage 1).⁴⁶ Elke woning uit deze periode bezat op de hoofdverdieping een of meer vertrekken waar geslapen werd. De prenten van de plattegronden van Vingboons geven ook een daling van het aantal slaapplekken te zien. In zijn ontwerpen tekende hij rechthoeken die geduid kunnen worden als bedstede of plaats voor een ledikant, de begeleidende tekst van Vingboons geeft hier geen duidelijkheid over. In de dertien plannen in het eerste deel tot 1650 staat acht maal een dergelijk plaatsaanduiding op de hoofdverdieping en in het tweede deel met dertien plannen slechts vijf maal. Wel wordt dit laatste deel negen keer een slaapkamer in het ontwerp opgenomen op de hoofdverdieping. Dat zou niet duiden op een afname, maar in het eerste deel zijn de kamers niet benoemd. Alhoewel in deze eeuw weinig of niet gesproken wordt over een 'slaapkamer' was hij hierin niet de enige.⁴⁷ Onder andere de ingenieur Simon Stevin (1548-1620) ging hem hierin voor, maar zoals zijn ontwerp van een woning laat zien zijn in alle vertrekken bedsteden gepland (zie afb. 20). De 'slaapkamer' moet niet als functionele ruimte gezien worden die alleen om te slapen, maar is ook hier meer een privévertrek waar een slaapmogelijkheid was. Om een goed beeld te krijgen in welke ruimtes exact geslapen werd op de hoofdverdieping is een onderverdeling van de voorruimte, oftewel 'voorhuis', keuken en eetzaal, zaal en overige vertrekken gemaakt (zie bijlage 2).

Het voorhuis

Het voorhuis had tot in de late middeleeuwen de functie van een openbare ruimte, waarin een woonruimte, winkel, werkplaats of kantoor gevestigd was.⁴⁸ Het diende vaak als de overgang van een openbare ruimte naar de privévertrekken van de familie. In de loop van de zeventiende eeuw kreeg het voorhuis in grotere huizen steeds meer het karakter van een ingangshal. Ten koste van het voorhuis ontstonden daarnaast steeds grotere zijkamers. In de zeventiende-eeuwse boedelinventarissen van het Rapenburg is in alle onderzochte huizen sprake van een voorhuis. Gelet op de inrichting gebruikte men deze vertrekken meestal als een soort overgangsgedeelte naar de andere kamers. In een aantal voorhuizen kon gestookt worden, maar in meer dan de helft van de gevallen is dit niet met zekerheid vast te stellen. In één geval is een toonbank in de inventaris opgenomen, hier had de ruimte dus tevens een handelsfunctie. Alleen op nummer 26 werd in het voorhuis een slaapbank aangetroffen.⁴⁹ Op het Rapenburg is goed te zien dat het voorhuis in deze periode al dikwijls de functie van ingangspartij kreeg (zie afb. 21). Ook in de andere steden van Holland is geen voorhuis met een slaapmeubel aangetroffen; in het voorhuis van de huizen van de gegoede burgerij sliepen men dus niet.

⁴⁶ In de eerste helft van de zeventiende eeuw hadden van de 23 vertrekken op de hoofdverdieping 9 kamers één of meerdere slaapmogelijkheden. In de tweede helft van deze eeuw waren dit 54 vertrekken waarvan 19 kamers één of meerdere slaapvoorzieningen hadden.

⁴⁷ J. Loughman en J.M. Montias, *Public and private spaces*, Zwolle 2000, pp. 26-27; De Mare 2001 (zie noot 4), pp. 36-37.

⁴⁸ Fock 2001 (zie noot 2), pp. 21-22; Fock 1987 (zie noot 42), p. 196; Meischke en Zantkuijl 1969 (zie noot 2), p. 43 en pp. 98-99; Biesboer 2001 (zie noot 21), p. 23; Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), pp. 52-53.

⁴⁹ Th. H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 2, Leiden 1989, pp. 530-535 en pp. 571-577: R 26 (1630).

De keuken en eetzaal

De keuken kan in de eerste helft van de zeventiende eeuw beschouwd worden als een woon- en dienstvertrek waar, met name in deze periode, dikwijls een slaapmogelijkheid was.⁵⁰ Soms waren meerdere keukens aanwezig, waarvan één als kookkeuken fungeerde en de ander als woon- en eetvertrek. Daarnaast ontwikkelde zich in de loop van deze eeuw de eetkamer of eetzaal, die volgens Fock in eerste instantie als een verlengstuk van de (pronk)keuken fungeerde. In feite kon men de maaltijden overal nuttigen en pas later in de tweede helft van deze eeuw zou sprake zijn van een verdere scheiding tussen eetkamer en (kook)keukens, waarbij de zogenaamde eetkamers qua inrichting op een woon- en slaapruiimte leken.

Over het algemeen worden op het Rapenburg de keuken(s) op de hoofdverdieping in het achterste vertrek aan de plaats of in het achterhuis aangetroffen. Vreemd genoeg zijn in de keuken in de eerste helft van de zeventiende eeuw geen slaappleatsen gevonden, dit in tegenstelling tot de tweede helft van deze eeuw. Toch gaat men ervan uit dat er gedurende de hele periode wel geslapen werd in de keuken.⁵¹ Het ontbreken van een verwijzing naar een slaapmogelijkheid heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat bedsteden niet altijd opgenomen werden in de inventarissen. In de tweede helft van deze eeuw zijn op nummer 24 en 61 wel bedsteden in een keuken aangegeven (zie afb. 22).⁵² Beide huizen beschikten over meerdere keukens, die in het souterrain of in het achterhuis lagen. Gezien de inrichting waren de keukens met bedsteden dagelijkse woonvertrekken. Dit is strijdig met de veronderstelling van Fock en Biesboer, die impliceren dat een bedstede bij de burgerelite in de tweede helft van de zeventiende eeuw in een keuken niet meer gebruikelijk was, vanwege toenemende scheiding van functies.⁵³ Dit wordt ondersteund door de plattegronden van de Vingboons, die zelden een slaapvoorziening in de keuken laten zien. Alleen in het tweede deel is sprake van een slaappleats bij de keuken in een souterrain.⁵⁴ De plattegrond bevat vier huizen aan de Herengracht, waarvan in de plattegrond van het tweede huis van links een slaappleats aan de keuken verbonden is (zie afb. 23). Een bestek uit 1694 voor een nieuw te bouwen huis aan de Prinsengracht 1001 in Amsterdam, toont echter dat het inplannen van een bedstede in de keuken zelfs aan het einde van deze eeuw wel degelijk plaatsvond.⁵⁵ Ook in de andere onderzochte woningen van het gewest Holland is dat het geval, zoals op Wijnstraat 71/73 waar een bedstede in de enige aanwezige keuken opgetekend was (zie afb. 24).⁵⁶ Zelfs in het deftige Den Haag registreerde men op de Lange Voorhout in 1669 één bedstede in een voorkeuken.⁵⁷ De betiteling van een voorkeuken doet vermoeden dat er meerdere keukens waren, maar deze staan niet vermeld. Verder worden er in de bestudeerde inventarissen uit Den Haag geen slaappleatsen in de keuken of eetzaal aangegeven. Het merendeel van de

⁵⁰ Meischke en Zantkuijl 1969 (zie noot 2), pp. 98-99; Meischke 1995 (zie noot 16), p. 23; Fock 1987 (zie noot 42), p. 199; Fock 2000 (zie noot 34), p. 106; Fock 2001 (zie noot 2), pp. 23-27; Fock 2001 (zie noot 22), pp. 84-87 en p. 104; Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), p. 57 en p. 59; Thornton 1978 (zie noot 5), pp. 282-283.

⁵¹ Fock 1987 (zie noot 42), p. 199.

⁵² In de tweede helft zeventiende eeuw wordt voor 25% in de keuken geslapen. R 24 (1656): in blauwe keuken een bedstede en een wieg en in de achterkeuken een bedstede; R 61 (1660): in de achterkeuken een ledikant.

⁵³ Fock 2001 (zie noot 22), p. 104; Biesboer 2001 (zie noot 21), pp. 24-25; .

⁵⁴ Vingboons 1674 (zie noot 17), p. 257: Afbeelding II 46.

⁵⁵ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 341-342: Amsterdam, Prinsengracht 1001 (bestek 1694).

⁵⁶ Meischke 1997 (zie noot 16), pp. 262-268: Dordrecht, Wijnstraat 71/73 (boedelinventaris 1654).

⁵⁷ Haags Gemeentearchief (HGA), Not. Arch., 459-343 e.v., 23-7-1669: Vijverberg (V) ? (1669).

huizen die in een keuken een slaapmogelijkheid hadden waren dus in het bezit een aparte kookkeuken waar niet geslapen werd.

Om een completer beeld te krijgen van de ontwikkeling van het slapen in de keuken is ook een aantal eenvoudigere huizen bekeken. Verschillende gereconstrueerde plattegronden van de eenvoudigere huizen in de serie van Meischke uit 1969 en 1995 laten in de binnenhaard, die onder andere diende als keuken, bedsteden zien. In de boedelinventarissen van eenvoudigere huizen op het Rapenburg sliep men zelfs in 70% van de gevallen in de keuken. Hieruit kan wel geconcludeerd worden dat de burgerelite minder in de keuken sliep dan de lagere sociale klasse. Dit kan samenhangen met een verdere differentiatie van vertrekken, zoals in de literatuur genoemd wordt, maar het lijkt aannemelijker dat dit komt door een grotere keuze aan vertrekken. Het slapen is zelfs aan het einde van de eeuw ook bij de grotere huizen niet geheel uit de keuken of eetzaal verdwenen, waarbij in de keuken een bedstede het meest voorkwam.

Dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw geen slaapmogelijkheden in de eetzaal vermeld worden komt omdat eetzaal pas in de tweede helft van deze eeuw gangbaar werden. Op het Rapenburg is vanaf 1660 vier keer een eetzaal geregistreerd. Enkel op nummer 10 was in 1690 een slaapmogelijkheid, een ledikant met behangsel, aanwezig (zie afb. 25).⁵⁸ De vermelding van nogmaals twee gordijnen en twee rabatten doet vermoeden dat hier zelfs een bedstede aanwezig was. Er wordt echter geen beddengoed genoemd, zodat dit niet zeker is.

De zaal

In de meeste huizen van de burgerelite was de zaal of het salet, ook wel de grootste- of beste kamer, als ontvangstvertrek in gebruik.⁵⁹ De woningen op het Rapenburg hadden allen een dusdanig vertrek. De plaatsing van een dergelijke ruimte kon variëren van vooraan de straat tot in het achterhuis. In de eerste helft van de zeventiende eeuw ontstond een voorkeur voor een ledikant in dergelijke ruimte (zie afb. 26). Deze gebruikte men bijvoorbeeld als kraambed, bij een huwelijk, een sterfgeval of een belangrijk bezoek. Het ledikant werd als een representatief slaapmeubel beschouwd en groeide uit tot een statusobject. Het verschijnsel van pronkbedden in de ontvangstvertrek was van de Franse hoven naar Holland overgewaaid.

Op het Rapenburg zijn in zes van de twaalf onderzochte woningen niet één maar twee zalen te onderscheiden. Vaak ging dit om een kleine zaal of 'sijsaleth' gecombineerd met een grote zaal, waar de grote zaal meestentijds achter in het huis aan de plaats lag.

⁵⁸ In de tweede helft zeventiende eeuw wordt voor 25% in de eetzaal geslapen. R 10 (1690): een ledikant met waarschijnlijk een rustbank. Eetzaal worden verder zonder slaapmogelijkheid aangetroffen op R 61 (1660), R 28B (1661), R 31 (1673) en R 10 (1690).

⁵⁹ T. Wijsenbeek-Olthuis, 'Magistraten, edelen en buurtverenigingen. De 17de eeuw', in: T. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten mensen en macht*, Zwolle 1998, p. 87; Fock 2001 (zie noot 2), p. 23, p. 40, p. 48; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 38; Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), p. 54 en p. 112.

In de eerste helft van deze eeuw sliep de gegoede burgerij op het Rapenburg in de helft van de onderzochte woningen in de zaal.⁶⁰ Indien twee zalen aanwezig waren bevatte de grootste zaal meestentijds een ledikant. De zaal van nummer 26 uit 1630 is een vroeg voorbeeld van een woning die niet meer een slaapplek in de ontvangstruimte had. Er wordt verondersteld dat het plaatsen van ledikanten in de ontvangtzalen in de tweede helft van deze eeuw uit de mode raakte, men beschouwde het als ouderwets.⁶¹ In plaats van (pronk)ledikanten werden rustbanken in de zaal geplaatst. Volgens de literatuur had dit alles wederom te maken met een differentiatie in functie van de verschillende vertrekken in het woonhuis. De burgerij had een groeiende behoefte aan privacy en langzaam ontstonden kamers met slaapplekken die gescheiden waren van de kamers met een ontvangsfunctie. Pijzel- Dommisse stelt in haar bespreking van de poppenhuizen dat de moderne welgestelde Amsterdammer geen (pronk)ledikant meer in de zaal plaatste. Weliswaar werden in de poppenhuizen van de zeventiende eeuw geen slaapvoorziening in de zaal aangetroffen echter op het Rapenburg hadden vier van de acht woningen in de tweede helft van deze periode nog een slaapplek in deze ruimte.⁶² Dit geeft aan dat het gebruik van een slaapgelegenheid in een ontvangstzaal niet direct verdween en zelfs niet verminderde. Op het Rapenburg wordt slechts in één geval een ledikant genoemd, tweemaal een bedstede en eenmaal een rustbed. Nummer 28B, de enige zaal met een ledikant, bezat zelfs meerdere slaapvoorzieningen in het 'lange salet'. Hier was naast een ledikant een paviljoen en een rustbed geplaatst. Aan het einde van de eeuw werd op nummer 10 alleen een rustbed aangetroffen naar de laatste mode, mogelijk in plaats van een ledikant. De aanwezigheid van een nachtkoffer geeft aan dat er wellicht wel geslapen werd. Deze zalen met slaapmogelijkheid, inclusief die met bedsteden, waren gezien de inrichting allen rijk ingerichte kamers met een representatieve functie.

Amsterdam laat, voor zover bekend, eenzelfde beeld zien. Aan de Herengracht 182 is in de kleine zaal een bedstede aanwezig, terwijl een bestek uit 1694 van de Amsterdamse Prinsengracht 1001 een alkoof in de zaal vermeldt.⁶³ Vingboons plande de zaal, zover aangegeven, meestentijds aan de straatkant. Slechts eenmaal, op Herengracht 135 (z.j.), lijkt een slaapplek in de kleine zaal aan de open plaats aangegeven (zie afb. 27).⁶⁴ Op de plattegrond staat in een zijkamer vermoedelijk de tekst 'Plaets tot Een Ledicant', maar de plaatsaanduiding van het ledikant is, zover het zich laat aanzien, in de zaal getekend.

⁶⁰ In de eerste helft zeventiende eeuw wordt voor 50% in de zaal geslapen. R 33 (1616): grote zaal een ledikant en kleine zaal een slaapbank. De locatie van beide zalen is met zekerheid vast te stellen, R 37 (1650): grote zaal waarschijnlijk een ledikant en in kleine zaal geen slaapmogelijkheid.

⁶¹ Fock 2001 (zie noot 22), pp. 86-87 en pp. 104-105: Op pagina 86-87 impliceert Fock dat het in de tweede helft van de eeuw niet meer gebruikelijk was dat men een ledikant plaatste in de zaal, een alkoof zou een tussenoplossing zijn. Op pagina 104 stelt zij echter dat pas aan het eind van de zeventiende eeuw ledikanten in ontvangstvertrekken ongebruikelijker werden; Fock 2000 (noot 34), pp. 104-105: in dit artikel stelt Fock dat in de loop van de eeuw de slaapmogelijkheden uit de zaal verdwijnen, met name de laatste decennia van deze eeuw; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 94 en pp. 105-107; Wijsenbeek-Olthuis 1998 (zie noot 59), p. 87; Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), pp. 55-56.

⁶² In de tweede helft zeventiende eeuw wordt voor 50% in de zaal geslapen. R 23 (1653): enige zaal in achterhuis een bedstede, 28B (1661): lange zaal een ledikant, paviljoen en rustbank en in grote zaal geen slaapmogelijkheid, R 16 (1670) enige zaal een bedstede, R 10 (1690): enige zaal een rustbank.

⁶³ I. van Eeghen, 'Herengracht 182', in: Amstelodenum, jaarboek 9 (1911), pp. 31-54: Amsterdam, Herengracht 182 (boedelinventaris 1655); Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 341-342: Amsterdam Prinsengracht 1001 (bestek 1694).

⁶⁴ Vingboons 1674 (zie noot 17), p. 267: Afbeelding II 67.

In tegenstelling tot het Rapenburg en Amsterdam worden in Den Haag géén bedsteden aangetroffen. Hier wordt in drie van de zeven van de bestudeerde inventarissen uit de tweede helft van de zeventiende eeuw een (pronk)ledikant in de zaal geregistreerd.⁶⁵ Dat dit gebruik langzaam uit de mode raakte bewijst volgens Wijsenbeek-Olthuis de inventaris uit 1669, waar men expliciet beschreef dat het om een zeer versleten hemelbed ging.⁶⁶ Ondanks dat de toepassing van een ledikant in de zaal in de tweede helft van de zeventiende eeuw naar het schijnt minder populair was, laten de onderzochte boedelinventarissen dit niet zien.

Overige vertrekken op de hoofdverdieping

Bij uitbreiding van de woning ontstonden zij-, achter-, binnen- en/of voorkamers en indien de ruimte onderkelderd was sprak men van 'kelderkamer'.⁶⁷ De begane grond van het achterhuis telt hierbij mee, omdat dit deel over het algemeen verbonden is met het voorste gedeelte van het huis en uit de boedelinventarissen niet altijd is te herleiden of een kamer wel of niet in het achterhuis gesitueerd was. Veel onderscheid was er niet in de verschillende vertrekken, de kamers dienden meestal voor dagelijks gebruik met eventueel een slaapmogelijkheid (zie afb. 28) en in enkele gevallen als kantoor, werkruimte of studeerkamer.

In de literatuur gaat men ervan uit dat deze ruimtes, die geen specifieke functie hadden, regelmatig een slaapmogelijkheid hadden. Dit wordt echter niet nader toegelicht.

Op het Rapenburg waren in de overige vertrekken op de begane grond in tien van de twaalf woningen meerdere van dergelijke ruimtes ingericht met een slaapmogelijkheid (zie afb. 29).⁶⁸ Er kwamen zowel bedsteden als ledikanten voor. Soms wordt naast een dusdanig vertrek een kabinetje of zelfs een garderobe vermeld, zoals op Rapenburg 28B.⁶⁹ Nummer 26 uit 1630 is een vroeg voorbeeld van een woning die weinig slaapplekken op de begane grond bezat. Naast een slaapbank in het voorhuis had de eigenaresse enkel in de kelderkamer een ledikant behangen met geel en groen saai uit Doornik, geheel naar de laatste mode.⁷⁰ Deze ruimte deed qua inrichting niet onder voor de zaal en was eveneens zeer rijk ingericht met goudleerbehang op de wanden.

In het zeer welgestelde Amsterdamse 'Huis Bartolotti' aan de Herengracht 170-172 waren in 1664 verscheidene slaapmogelijkheden in de overige vertrekken op de hoofdverdieping

⁶⁵ HGA, Not. Arch., nr. 138-111, 16-3-1651: Lange Voorhout (LV) 34 (1651); HGA, Not. Arch., nr. 199-163, 31-3-1661; V ?, M. van Niebruggen (1661); HGA, Not. Arch., nr. 459-343 e.v., 23-7-1669: V ? (1669).

⁶⁶ HGA, Not. Arch., nr. 281-43 e.v. 30-1-1669: V ?, V. Richard (1669); Wijsenbeek-Olthuis 1998 (zie noot 59), p. 87.

⁶⁷ Fock 2001 (zie noot 2), pp. 21-23; Fock 2001 (zie noot 22), pp. 84-87; Meischke en Zantkuijl 1969 (zie noot 2), pp. 75-82; Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 47-50; Loughman en Montis 2001 (zie noot 47), p. 22; Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), p. 53.

⁶⁸ In de eerste helft zeventiende eeuw wordt voor 100% in de overige vertrekken geslapen: R 33 (1616), R 26 (1630), R 48 (1650) R 37 (1650). In de tweede helft van de zeventiende eeuw wordt voor 87% in de overige vertrekken geslapen: R 23 (1653), R 24 (1656), R 61 (1660), R 28B (1661), R 16 (1670), R 31 (1673) en R 45 (1674).

⁶⁹ Wijsenbeek-Olthuis 1998 (zie noot 59), p. 82; Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1989 (zie noot 49), pp. 630-635 en pp. 669-677: R 28B (1661).

⁷⁰ Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1989 (zie noot 49), pp. 529-535 en pp. 571-577: R 26 (1630).

(zie afb. 30).⁷¹ In de zijkamer aan de voorzijde was een kamer die ‘Inde vrouw weduwe zalig gewesene slaepcamertje ter linckerzijde de steene gallerij’ genoemd werd. Het diende als een privévertrek met daaraan een porseleinkabinet en een garderobe. Er is echter geen vermelding van een slaapmeubel in de inventaris, maar dit zal te maken hebben met het feit dat de overleden weduwe lag opgebaard in de deftige voorzaal. Verder was in de rechterachtervleugel een kamer waar de ‘jonghe juffers’ sliepen, daar waren een ledikant en een bedstede aanwezig. Het is niet duidelijk of het hier om dochters of personeel gaat. In de dertien ontwerpen van Vingboons eerste deel zijn de aanduidingen voor een slaapplaats over het algemeen getekend in de voor-, zij-, binnen- of achterkamers.⁷² In het tweede deel wordt in negen van de dertien plattegronden een ‘Slaep Camer’ in een dergelijke ruimte op de hoofdverdieping aangegeven, waarbij hij op Herengracht 466 in 1669 op de slaapkamer een alkoof met ledikant ontwierp (zie afb. 31).⁷³ Het ledikant is hier expliciet ingetekend en benoemd. Iets minder duidelijk is het ontwerp van een slaapplaats in de woning op de Kloveniersburgwal 77 uit 1650. In een binnenkamer, die slaapkamer werd betiteld, en een zijkamer lijken bedsteden of een andere slaapvoorziening gepland.⁷⁴ Aan de hand van de plattegronden van Vingboons en de onderzochte boedelinventarissen kan geconcludeerd worden dat het slapen op de hoofdverdieping in de zeventiende eeuw wellicht iets verminderde, maar zeker niet verdwenen was. In elke woning zijn één of meer voor-, zij-, binnen- of achterkamers ingericht met een slaapmogelijkheid.

De bovenverdiepingen

Regelmatig wordt in de literatuur vermeld dat voornamelijk in de tweede helft van de zeventiende eeuw een toenemende scheiding van woon- en ontvangstfuncties ten opzichte van slaapfuncties ontstond.⁷⁵ Dit zou onder andere een reden zijn dat de bovenverdieping meer geslapen werd. Hetgeen niet betekende dat de vertrekken met een slaapmogelijkheid op de bovenverdieping hun representatieve karakter verloren. Monumentale trappartijen en kamers die zodanig waren ingericht dat men gasten kon ontvangen in intieme kring, laten zien dat dit niet het geval was (zie afb. 28). Zo trof men op de Lange Voorhout in Den Haag bijvoorbeeld gobelins aan in representatieve slaapvertrekken op de bovenverdieping.⁷⁶ Naast de zaal en de voorzaal blijken de slaapkamers, met name de logeerruimtes en de kamers van de heer en de vrouw des huizes, de meest geëigende plaats voor dit soort kostbaar behangsel te zijn. Op het Rapenburg nummer 48 is in de inventaris uit 1650 een vermelding van de ‘roo silvrecamer’.⁷⁷ Deze kamer was genoemd naar de leren wandbekleding met zilveren tekening op een rode achtergrond, met bijpassend rood zijdendamasten behangsel en spreij. Er wordt aangenomen dat de twee beklede stoelen, de zes andere stoelen en het kleed op de tafel hierbij hebben aangesloten. Het goudleerbehang, maar ook de zorg waarmee de kamer gedecoreerd was,

⁷¹ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 245-260: Amsterdam, Herengracht 170-172 (boedelinventaris 1664).

⁷² P. Vingboons, J. Vingboons en Blaeu 1648 (zie noot 17), dl. 1 pp. 185-236 en Vingboons, 1674 (zie noot 17), dl. 2 pp. 236-270.

⁷³ Vingboons, 1674 (zie noot 17), p. 264: Afbeelding II 61.

⁷⁴ Vingboons 1674 (zie noot 17), p. 236: Afbeelding II 1.

⁷⁵ Fock 2001 (zie noot 2), p. 21; Fock 2001 (zie noot 22), pp. 84-87 en p. 104; Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 47-50; Biesboer 2001 (zie noot 21), p. 24.

⁷⁶ Wijsenbeek-Olthuis 1998 (zie noot 59), pp. 85-86.

⁷⁷ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 2, Leiden 1990, pp. 494-496 en pp. 570-573: R 48 (1650).

geeft de rijke inrichting weer. ‘Huis Bartolotti’ had in 1664 twee zeer rijk ingericht vertrekken op de bovenverdieping.⁷⁸ Naast een goudleerkamer aan de voorzijde met een Oost-Indisch ledikant bevond zich een ruimte boven de zaal behangen met tapijten, die vermoedelijk uit de zaal beneden afkomstig waren. Met een waarde van 600 gulden was dat een kostbaar behangsel voor een slaapvertrek. Van de zes bovenkamers hadden vier een woon-slaapfunctie en de andere twee deden dienst als pak- en studeerkamer.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw was op het Rapenburg 84% van het totale aantal vertrekken op de bovenverdieping voorzien van een slaapgelegenheid.⁷⁹ In de tweede helft vond net als op de hoofdverdieping een daling plaats. In totaal werd er in 74% van het aantal ruimtes een slaapmogelijkheid aangetroffen (zie bijlage 1). Dit laat zien dat men op de bovenverdiepingen in verhouding wel veel meer sliep dan op de hoofdverdieping. Echter het aantal slaapplekken op de bovenverdieping nam eveneens af, maar beduidend minder sterk dan op de hoofdverdieping. Qua gebruik van de bovenverdieping veranderde er op het Rapenburg dus niet zoveel gedurende deze eeuw. De meeste vertrekken op de bovenverdieping hadden zowel een woon- als een slaapfunctie waarvan dikwijls maar één kamer functioneerde als provisiekamer, kantoor of kabinet. Een opvallende uitzondering is nummer 45, dat één ruimte alleen als woonvertrek ingericht had, één dienst deed als kabinet en twee als kantoorvertrekken.

Helaas zijn plattegronden van de bovenverdieping van deze eeuw moeilijk te reconstrueren. Er is maar één reconstructie bekend die een beeld geeft van het gebruik van de bovenverdieping (zie afb. 32).⁸⁰ Uit de boedelinventarissen is verder nauwelijks te achterhalen wie de gebruikers waren van de verschillende ruimtes waar geslapen werd. Soms kunnen de inrichting of de aanwezige portretten een aanwijzing geven wie er vermoedelijk sliepen.⁸¹ Een rijk ingerichte kamer met portretten van de eigenaren zal hoogstwaarschijnlijk door de heer en vrouw des huizes zijn benut. Slechts tweemaal is sprake van een kinderkamer in de inventarissen van het Rapenburg.⁸² Meestentijds worden wiegen of kinderledikantjes in combinatie met een andere slaapmogelijkheid genoemd.

De bovenverdiepingen van de onderzochte welgestelde huizen in het gewest Holland, inclusief Den Haag, laten eenzelfde beeld zien. Doorgaans werd op de bovenverdieping geslapen. Soms was een kantoor of bergplaats aanwezig en in een enkel geval wordt expliciet een kabinetje vermeld.⁸³

⁷⁸ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 252-253: Amsterdam, Herengracht 170-172 (boedelinventaris 1664).

⁷⁹ Op de bovenverdieping(en) waren in de eerste helft van de zeventiende eeuw 19 vertrekken waarvan 16 één of meerdere slaapvoorzieningen aanwezig waren.

⁸⁰ R 26 (1630); R 24 (1656); R 16 (1670); R 31 (1673).

⁸¹ Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1989 (zie noot 49), pp. 448-453 en pp. 488-494: R 24 (1656).

⁸² R 48 (1650); R 23 (1653).

⁸³ HGA, Not. Arch. 281-43 e.v., 30-1-1669: V ?, V. Richard (1669).

2.1.3 Het begrip ‘slaapkamer’

Rond het begin van de jaartelling hadden de Romeinen in hun villa al een afgescheiden kamer, een *cubulum*, waar men overdags niets te zoeken had behalve om liefde te bedrijven, complotten te bespreken, ziek te zijn en te sterven.⁸⁴ Alleen 's nachts diende deze kamer om te rusten, maar de ruimte kreeg geen plaats in de plattegrond van het Romeinse huis en werd alleen beschouwd als potentiële mogelijkheid om te rusten.

Het begrip ‘slaapkamer’ werd over het algemeen in de zeventiende eeuw volgens Pascal Dibie in *Rêves d’alcôves* nog niet gehanteerd.⁸⁵ Kamers waarin alleen geslapen werd kwamen in het begin van de zeventiende eeuw nog nauwelijks voor en met name in het begin van de zeventiende eeuw was de privacy nog ver te zoeken.⁸⁶ De bestudeerde boedelinventarissen bevestigen het beeld van de multifunctionele ruimte. De meeste ruimtes worden genoemd naar hun locatie of naar het overheersende kleurenschema van de inrichting. Toch is er op het Rapenburg één voorbeeld van een ruimte die al als slaapkamer betiteld was, maar ondanks de benaming werd deze niet alleen gebruikt om te slapen. Nummer 28B had in 1661 op de eerste verdieping een kamer die wordt aangegeven als ‘In des overledens slaepcamer’ en als een vroeg voorbeeld van de benaming ‘slaapkamer’ genoemd kan worden.⁸⁷ Het voornaamste meubilair bestond uit een ledikant met groene gordijnen, enkele opbergmeubels met voornamelijk zilverwerk, een tafel met groen kleed en vijf stoelen. Bovendien hingen er diverse schilderijen, waaronder familieportretten. Het verzamelen van familieportretten werd, in navolging van de adel, als elitair gezien. Het lijkt erop dat dit vertrek diende als een ruimte waar men zich met een klein gezelschap in terug kon trekken, hetgeen duidt op een privévertrek.

In het gewest Holland wordt enkel op het eerder genoemde ‘Huis Bartolotti’ op Herengracht 170-172 in 1664 gesproken over een slaapkamer, ‘Inde vrouw weduwe zalig gewesene slaepcamertje ter linckerzijde de steene gallerij’, die qua inrichting doet denken aan een multifunctioneel privévertrek.⁸⁸ Hetzelfde geldt voor de plattegronden van Vingboons. In tegenstelling tot het eerste deel, waarin de ruimtes niet gedefinieerd zijn, is in het tweede deel op Vingboons’ plattegronden in bijna alle gevallen sprake van een ‘Slaep Camer’ in zij-, binnen- of achterkamers op de hoofdverdieping.⁸⁹ Ondanks deze benaming zal het hier wederom om een multifunctioneel privévertrek gaan waar tevens geslapen kon worden.

⁸⁴ F. Dupont, ‘Des chambres avant la chambre’, in: S. Messinger en G. Plaisant (red.), *Rêves d’alcôves. La chambre au cours des siècles*, Paris 1995, pp. 13-14.

⁸⁵ Dibie 1995 (zie noot 4), pp. 34-35: Dibie beweert dat de *chambre à coucher* pas vanaf het midden van de achttiende eeuw voorkwamen, hetgeen een evolutie in de opvatting omtrent het organiseren van de burgerwoning markeert.

⁸⁶ Fock 2001 (zie noot 2), pp. 21-23; Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), pp. 51-52; Loughman en Montias 2000 (zie noot 47), p. 26.

⁸⁷ Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1989 (zie noot 49), pp. 630-635 en pp. 669-677: R 28B (1661); Wijsenbeek-Olthuis 1998 (zie noot 59), pp. 92-94: In adellijke kringen was gebruikelijk als relatiegeschenk een portret te schenken. Daarnaast had het als doel te tonen dat men tot een aanzienlijk geslacht behoorde. Dit werd gekopieerd door de burgerelite.

⁸⁸ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 245-260: Amsterdam, Herengracht 170-172 (boedelinventaris 1664).

⁸⁹ Vingboons 1674 (zie noot 17), pp. 236-270.

In de diverse vertrekken waar geslapen werd treft men steeds frequenter ‘meubels’ aan die bij een dergelijk vertrek hoorden.⁹⁰ Een lampetkan en schotel, al dan niet op een standaard, en beddepannen komen vaak voor in de boedelinventarissen. In de zeventiende eeuw deed de toilettafel zijn intrede (zie afb. 33). Deze trof men met name aan op de bovenverdieping. Een toilettafel was in eerste instantie een gewone tafel met een dun wit kleed, een *toilette*, en toiletstellen. Deze laatste bestond uit een spiegel, dozen voor kammen en poeders en speldenbakjes. Het geheel noemde men een toilettafel. Daarnaast worden regelmatig nachtkoffers vermeld. Ook deze bevonden zich meestal op de bovenverdieping, aangezien daar vaak nog geen secreteur in de buurt was.

2.2 Achttiende eeuw

2.2.1 Het ruimtelijk systeem: plan en indeling

Naar voorbeeld van het Franse model ontstonden in de achttiende eeuw slechts in de zeer welgestelde huizen appartementen met een antichambre, een grote kamer of de slaapkamer, een kabinet en eventueel een garderobe.⁹¹ Men streefde naar een *enfilade*, een aaneenschakeling van vertrekken waarvan de deuropeningen in elkaars verlengde liggen. De rijke burgerij van het gewest Holland nam doorgaans alleen het gebruik van kabinetten over, die als een soort boudoirs dienst deden. Hier bewaarde men rariteiten, porselein en schilderijen verzamelingen. Dat er niet overgegaan werd tot een aaneenschakeling van appartementen kwam voornamelijk door ruimtegebrek. Vaak was men gebonden aan de oude structuur van een huis, maar ook bij samenvoeging van twee panden werd zelden gekozen voor een geheel nieuwe indeling. Grootse bouwactiviteiten ontbraken vanwege de politiek onzekere tijden en men koos dikwijls enkel voor een aanpassing van de voorgevel en het interieur.

Verschillende beschrijvingen en plattegronden laten zien dat onder andere de Haagse elite het Franse appartementensysteem volgde. Het huis van Cornelis van Schuylenburch uit 1715 is hier een voorbeeld van.⁹² Zowel op de hoofdverdieping als de bovenverdieping zijn verschillende appartementen te onderscheiden met een antichambre, een grote kamer of slaapkamer, een kabinet en eventueel een garderobe, waar mogelijk *en enfilade* (zie afb. 34). Het Lange Voorhout nummer 7 is een extreem voorbeeld van een zeer uitgebreid huis en bezat in 1710 maar liefst vijftig kamer(tje)s, waarvan een groot deel uit kabinetjes bestond.⁹³

⁹⁰ Fock 2001 (zie noot 2), p. 44; Fock 2001 (zie noot 22), pp. 87-88 en pp. 146-147; Montijn 2006 (zie noot 11), pp. 79-80; Thornton 1985 (zie noot 27), p. 25.

⁹¹ Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), pp. 181-186 en p. 197; A.-M. van Schaik, ‘Aristocraten en patriciërs. De 18de eeuw’, in: T. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten mensen en macht*, Zwolle 1998, p. 150; L. Kooijmans, M.R. Prak en J.J. de Jong, ‘Wonen op stand. De woningen van vooraanstaande families te Gouda, Hoorn en Leiden in de 18^e eeuw’, in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam 1987, pp. 211-212; Fock 1987 (zie noot 42), p. 199; Biesboer 2001 (zie noot 21), pp. 26-27.

⁹² G. van Tussenbroek, ‘Het interieur van het Huis Schuylenburch (1715-1968)’, in: O. Asendorf (red.), *Huis Schuylenburch. Regenten als architectonisch smaakmakers*, Köln 2005, pp. 77-79; R. van Zoest en X. van Eck, *Huis Schuylenburg*, 's Gravenhage 1988, pp. 28-32.

⁹³ Wijsenbeek-Olthuis 1998 (zie noot 59), p. 81; Fock 2000 (zie noot 34), p. 109.

De inventaris en de plattegrond van nummer 34-36 laat ook meerdere kabinetjes, ook wel 'uitstek' genoemd, zien (zie afb. 35).⁹⁴ Deze kabinetjes waren verbonden aan de eetzaal en verschillende ruimtes die voorzien waren van een slaapgelegenheid op de hoofd- en bovenverdieping. Op de reconstructie van de plattegrond, naar het originele ontwerp van de architect Pieter de Swart (1709-1773), is tevens getracht het principe van een *enfilade* toe te passen. Een heel ander beeld laat De Swart op nummer 74 zien, waar een totaal andere indeling tot stand kwam, die men vaker in het Nederlandse woonhuis toepaste (zie afb. 36).⁹⁵ Zowel bij de hoofdverdieping als de bovenverdiepingen, die een representatieve functie had voor intiemere gasten, hanteerde hij het concept van een goede rondgang. Op de bovenverdieping waren de slaapkamers in alle gevallen verbonden met een kabinet. Op het Rapenburg was minder sprake van een dusdanige ontwikkeling. Bij zeven van de onderzochte woningen wordt een kabinet(je) vermeld. Slechts eenmaal is sprake van een kabinet verbonden aan een vertrek met een slaappleaats.⁹⁶ In één pand werd op de hoofdverdieping een garderobe genoemd, maar deze was niet verbonden met een ruimte die een slaappleaats bevatte.⁹⁷

In de literatuur wordt aangenomen dat door verdergaande differentiatie van vertrekken de grotere huizen in de loop van de achttiende eeuw steeds meer ruimtes een specifieke functie kregen.⁹⁸ Hierdoor werd de formele ontvangstkamer afgescheiden van de privé woon- en slaapvertrekken. De kamers waar de burgerelite sliep richtte men over het algemeen niet meer in op de hoofdverdieping, maar op de bovenverdieping. Aparte zitkamers naast het slaapvertrek kwamen bij de burgerelite daarentegen zelden voor, net als een aparte plek om toilet te maken, te wassen of te baden. Over het algemeen gebeurde dit alles, in de eerste helft van de achttiende eeuw, steeds in dezelfde kamer.

Met de introductie van de hofetiquette trad halverwege de achttiende eeuw een verdere verfijning op die ook zijn weerslag had op het burgerinterieur. Er ontstonden hier en daar vertrekjes met een specifieke functie, als een soort kabinetje naast het slaapvertrek. Poeder-, pruiken- of kapkamertjes waren een nieuw fenomeen. Bij zes van de onderzochte woningen van het Rapenburg zijn dit soort ruimtes geregistreerd. Het lijkt erop dat men deze dicht bij een slaappleaats situeerde. In Den Haag kwamen dergelijke kamertjes minder voor, maar de kabinetjes zullen, gezien de inrichting, zeker dit soort functies gehad hebben. Vanaf de jaren negentig van deze eeuw deed de logeerkamer volgens Eloy Koldewey in *Het Nederlands interieur in beeld* zijn intrede.⁹⁹ Desalniettemin is een vroeger voorbeeld te vinden in Den

⁹⁴ HGA, Not. Arch., nr. 3200, f. 263, 10-1-1767: LV 34-36 (1766); J.H. Hennis, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling. Lange Voorhout 34-36 's Gravenhage. Het voormalige Huis Huguetan*, dl. 2, 's Gravenhage 1983, afb. 29; F.H. Schmidt, *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw*, Zwolle 1999, p. 226.

⁹⁵ Schmidt 1999 (zie noot 94), pp. 211-212; Koldewey 2001 (zie noot 3), p. 263.

⁹⁶ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 1, Leiden 1992, pp. 258-260 en pp. 274-277: R 63 (1743).

⁹⁷ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 1, Leiden 1986, pp. 285-289 en pp. 324-331: R 19 (1751).

⁹⁸ Kooijmans, Prak en De Jong 1987 (zie noot 91), pp. 211-212; Koldewey 2001 (zie noot 3), pp. 266-267; Biesboer 2001 (zie noot 21), p. 27; Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), pp. 181-185 en pp. 197-198; Van Schaik 1998 (zie noot 91), p. 150; Fock 1987 (zie noot 42), p. 199.

⁹⁹ Koldewey 2001 (zie noot 3), p. 266.

Haag op de Lange Voorhout 21.¹⁰⁰ Reeds in 1753 wordt in een notariële akte een dergelijke ruimte vermeld. Naast een ledikant en enkele stoelen lijkt deze logeerplaats niet rijk ingericht. Op het Rapenburg komen logeerkamers in de boedelinventarissen echter niet voor.

Uit meldingen van alkoofgordijnen in verschillende inventarissen blijkt dat alkoven in de achttiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden toegepast werden onder invloed van voorbeeldboeken van Marot en Blondel.¹⁰¹ Ondanks hygiënische richtlijnen met voorschriften over het luchten van de bedden en het belang van goede ventilatie in de loop van de achttiende eeuw blijven alkoven populair (zie afb. 37).

In ontwerpen van Marot zijn op de plattegronden voor Amsterdamse woonhuizen op de hoofdverdieping alkoven te onderscheiden (zie afb. 38).¹⁰² Een plattegrond, toegeschreven aan de architect Anthony Viervant (1720-1775), van een Amsterdams huis uit circa 1745 laat zelfs in het onderhuis een ondiepe alkoof met een bed in de breedte zien.¹⁰³ In de inventaris van het welgestelde huis Lange Voorhout 34-36 wordt een ‘tapijt voor de alcove’ en een *lit d’ange* in de bovenkamer boven het grote salet genoemd.¹⁰⁴ Dit suggereert dat de kamer een alkoof bezat. De boedelbeschrijving geeft de indruk van een rijk ingericht vertrek met onder andere een toilet, bedtafeltjes en een rustbank. Daarbij hoorde een aangrenzend kabinet, dat tevens als zitkamer dienst kon doen.

Op het Rapenburg is slechts eenmaal sprake van een alkoof op de hoofdverdieping, op nummer 6 in 1749.¹⁰⁵ Het betreft een slaapvertrek van de heer en vrouw des huizes op de begane grond in het achterhuis, waar de privé woonvertrekken van de familie zich bevonden. Hier is sprake van een ‘alkovi kaamer’ uitzijnde op de tuin (zie afb. 39). Het is dit keer niet een kleine nis waar het ledikant net inpast, maar meer een kamer en suite.

2.2.2 Verschillende slaappleaatsen

Net als in de zeventiende eeuw wordt allereerst weer gekeken naar de ontwikkeling van het Rapenburg, aangevuld met informatie van woonhuizen elders in het gewest Holland. Vergeleken met de zeventiende eeuw zijn veel meer boedelinventarissen beschikbaar. In totaal zijn er zesendertig notariële akten uit de achttiende eeuw, waarvan zestien uit de eerste helft en twintig uit de tweede helft. Daarnaast worden ter vergelijking boedelinventarissen en/of bestekken van verschillende huizen uit andere steden meegenomen; zes uit Amsterdam, onder andere uit de serie *Huizen in Nederland* en elf uit Den Haag, die in het werk *Het Lange Voorhout. Monumenten mensen en macht* genoemd worden. Het merendeel is opgemaakt in de tweede helft van de achttiende eeuw.

¹⁰⁰ HGA, Not. Arch., nr. 3212, 25-8-1753: LV 21 (1753).

¹⁰¹ Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 197; Dibie 1995 (zie noot 4), pp. 34-35; Gasc 1995 (zie noot 27), p. 80.

¹⁰² Ottenheim, Terlouw en Van Zoest 1988 (zie noot 40), p. 105 e.v. ontwerpnummer 4.

¹⁰³ Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 198.

¹⁰⁴ HGA, Not. Arch., nr. 3200, f. 263, 10-1-1767: LV 34-36 (1766).

¹⁰⁵ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1987, pp. 341-365 en pp. 487-501: R 6 (1749).

De literatuur gaat ervan uit dat de slaappleaatsen op de hoofdverdieping verdwenen of reeds verdwenen waren gedurende de achttiende eeuw.¹⁰⁶ De vraag is of hierdoor in deze periode iets veranderde op de bovenverdieping. Om meer inzicht te krijgen in verschillende ontwikkelingen is wederom geïnterviewd in welke ruimtes op de hoofd- en bovenverdiepingen werd geslapen. Net als de zeventiende eeuw zijn de resultaten van het onderzoek van het Rapenburg in de verschillende tabellen samengevat (bijlage 1 en 2).

De hoofdverdieping

Pijzel-Dommisse stelt dat slaapvertrekken op de hoofdverdieping in de achttiende eeuw over het algemeen niet meer voorkwamen.¹⁰⁷ Echter op het Rapenburg werd in de eerste helft van de achttiende eeuw nog in 10% van het totaal aantal vertrekken op de hoofdverdieping geslapen en in de tweede helft in 7% (zie bijlage 1).¹⁰⁸ Dit is wel een opmerkelijke daling ten opzicht van het aantal slaappleaatsen in de zeventiende eeuw, waar in de tweede helft 35% van de kamers op de hoofdverdieping een slaapmogelijkheid had. Dat toont aan dat het slapen op de hoofdverdieping steeds minder gebruikelijk was. Op het Rapenburg hebben achttien van de zesendertig woningen op deze verdieping geen slaapvoorziening meer, met name na 1750 komt het slapen daar bijna niet meer voor. Niettemin werden zelfs voor zeer deftige huizen soms nog slaapkamers op de hoofdverdieping gepland. Zo telt het bouwplan voor het zeer deftige huis Schuylenburch, in tegenstelling tot wat Pijzel-Dommisse stelt, twee slaapkamers op de hoofdverdieping in 1715.¹⁰⁹

Net als de vorige eeuw wordt het aantal slaapmogelijkheden per ruimte bekeken. De vertrekken van de hoofdverdieping zijn opgesplitst in voorhuis, keuken en eetzaal, zaal en overige vertrekken (zie bijlage 2).

Het voorhuis

Het vroegere voorhuis, zoals dat in de zeventiende eeuw nog wel voorkwam, deed zich in de achttiende eeuw bijna niet meer voor in de woningen van de rijkere burgerij.¹¹⁰ Toch bleef het voorste gedeelte lang het 'voorhuis' heten. Vrijwel overal was het voorhuis versmald tot een gang, 'galderij' of voorportaal, waardoor de zijkamer aan de straat zo breed mogelijk gehouden kon worden. Gezien de sobere inrichting diende het voorhuis, net als in de zeventiende eeuw, enkel als ingangspartij.

Keuken en eetkamer

Met name in deze eeuw werden, vooral in Amsterdam, de keuken en overige dienstvertrekken naar het souterrain verplaatst.¹¹¹ In het geval van het Rapenburg is daar voor zover bekend

¹⁰⁶ Fock 2001 (zie noot 22), p. 85; Biesboer 2001 (zie noot 21), p. 23.

¹⁰⁷ Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 185.

¹⁰⁸ In de eerste helft van de achttiende eeuw hadden van de 105 getelde vertrekken op de hoofdverdieping 11 kamers één of meerdere slaapvoorzieningen en in de tweede helft van deze eeuw 121 vertrekken waarvan in 9 kamers één of meerdere slaapmogelijkheden aanwezig waren.

¹⁰⁹ Van Tussenbroek 2005 (zie noot 92), p. 78; Van Zoest en Van Eck 1988 (zie noot 92), pp. 28-31; Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 185.

¹¹⁰ Meischke en Zantkuijl 1969 (zie noot 2), pp. 427-428; Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 185.

¹¹¹ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 72-73; Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 185, p. 193 en p. 232; Fock 1987 (zie noot 42), pp. 198-199.

slechts zes keer sprake van. Verder waren de keuken(s) net als in de zeventiende eeuw regelmatig in het achterhuis te vinden. De rijke burgerij at maar zelden in de keuken of het moest een pronkkeuken zijn. De eetkamer of eetzaal won in de grote huizen steeds meer terrein. Van de zesendertig woningen op het Rapenburg waren zesentwintig woningen één of zelfs twee eetzaal aanwezig. Pijzel-Dommisse meent dat men zelden in de keuken sliep, behalve bij de eenvoudiger burgerij, zoals het werk uit 1736 van de schilder Abraham Hendrik van Beesten een bedstede in de keuken laat zien. Dat het slapen in een eetzaal bij de gegoede burgerij nog wel plaatsvond is te zien op een prent uit de NELRI serie van Cornelis Troost uit 1739-1740 (zie afb. 40 en 41).

In de onderzochte woningen op het Rapenburg zijn zowel in de eerste helft als in de tweede helft van de achttiende eeuw twee slaapvoorzieningen in de keuken aanwezig.¹¹² Dit betekent een daling ten opzichte van de zeventiende eeuw. Net als in de vorige eeuw betrof het de huizen die in het bezit waren van meerdere keukens (zie afb. 42). Het meest opvallend is nummer 43 in 1702, waarvan de plattegrond helaas niet te reconstrueren is, met een ledikant én rustbank in de grote keuken.¹¹³ Gezien de inrichting vond hier het dagelijks leven plaats en kookte men in de kleine keuken. Als enkel naar het Rapenburg wordt gekeken zou ditmaal wel de conclusie getrokken kunnen worden dat de bedsteden uit de keuken zijn verdwenen, gezien het ontbreken van verwijzingen naar bedsteden in deze ruimte. Daarentegen bezaten de helft van de geanalyseerde woningen in Amsterdam wel een bedstede in de keuken.¹¹⁴ Een verbouwing omstreeks 1705 van een woning op de Egelantiersgracht 73 resulteerde in een blok met bedsteden tussen de keuken en een zijkamer in het souterrain (zie afb. 43).¹¹⁵ Een dergelijke indeling met een ingebouwde bedstede in de keuken werd dus nog steeds toegepast. Zoals Fock in 1987 stelde is het moeilijk conclusie te trekken over het aantal bedsteden in een woning alleen maar aan de hand van boedelinventarissen.¹¹⁶ Lang niet altijd maakte men hier een aantekening van, zoals onder andere blijkt uit de twee akten van Herengracht 241.¹¹⁷ In de inventaris uit 1768 staat geen bedstede vermeld in de keuken maar dertig jaar later wel. Het lijkt niet aannemelijk dat in de tussenliggende tijd een bedstede is gebouwd, maar meer dat deze niet was opgenomen in de eerste boedelinventaris.

¹¹² In de eerste helft van de achttiende eeuw wordt in 17% van de keukens geslapen: R 43 (1702): grote keuken een ledikant en slaapbank en kleine keuken geen slaapmogelijkheid; R 40 (1749) keuken geen slaapmogelijkheid en in bijkeuken een slaapbank.

In de tweede helft van de achttiende eeuw wordt in 10% van de keukens geslapen: R 52 (1762) 'kelderkeuken' op de begane grond een legerledikant en in keuken in achterhuis geen slaapmogelijkheid; R 52 (1777) in keuken geen slaapmogelijkheid en in 'kelderkeuken' een paviljoen.

¹¹³ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 2, Leiden 1992, pp. 860-865: R 43 (1702).

¹¹⁴ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 203-207: Amsterdam, Nieuwerzijds Voorburgwal 264 (boedelinventaris 1768); Info drs N.F. (Niek) Smit, Vereniging Hendrick de Keyser: Amsterdam, Herengracht 241 (boedelinventaris 1768); Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 289-291: Amsterdam, Egelantiersgracht 73 (bestek 1705).

¹¹⁵ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 291: Amsterdam, Egelantiersgracht 73 (bestek 1705).

¹¹⁶ Fock 1987 (zie noot 42), p. 199: Het feit dat bedsteden niet altijd zijn beschreven kan de bevindingen beïnvloeden.

¹¹⁷ Info drs N.F. (Niek) Smit, Vereniging Hendrick de Keyser: Amsterdam, Herengracht 241 (boedelinventaris 1768); Info drs N.F. (Niek) Smit, Vereniging Hendrick de Keyser: Amsterdam, Herengracht 241 (boedelinventaris 1798).

De literatuur maakt geen melding meer van slaappleatsen in de eetzaal waaruit blijkt dat in de loop van de achttiende eeuw het slapen in dit vertrek niet meer gebruikelijk was. Op het Rapenburg, waar een daling plaatsvond, is dit goed te zien.¹¹⁸ In slechts vier eetzaalen was een slaapvoorziening aanwezig, hetgeen in 1739 al als ‘minder passend’ werd beschouwd.¹¹⁹ Deze opmerking heeft onder andere betrekking op de zeer rijke woning van Pieter de la Court op nummer 65. Naast een ledikant met rood trijp behangen en een klein ledikantje stond er zelfs een verlakt nachtkoffertje waaruit blijkt dat hier wel degelijk geslapen werd. Daarbij geven aantekeningen van De la Court aanwijzingen dat de ruimte ook veelvuldig als eetzaal werd gebruikt. In 1759 wordt er voor het laatst een slaapmogelijkheid in de eetzaal op het Rapenburg genoemd (zie afb. 44). In Den Haag lijkt het slapen in de keuken en de eetzaal in de gehele achttiende eeuw niet meer plaats te vinden. In deze ruimtes is geen enkele vermelding van een dergelijk meubel gevonden.

De zaal

Indien de indeling het toeliet richtte men bij voorkeur meerdere formele ontvangstkamers in, die zoveel mogelijk afgescheiden werden van de privé woon- en slaapvertrekken.¹²⁰ Er wordt vanuit gegaan dat er geen slaapmogelijkheden meer waren in de zaal en deze enkel een publieke functie had. In het gewest Holland lag de grote zaal over het algemeen aan de achter- of tuinzijde van het huis of in het achterhuis. Regelmatig werd deze ruimte aan een ander vertrek gekoppeld, de antichambre, waar de gasten zich verzamelden. In de zeventiende eeuw waren ook regelmatig meerdere zalen aanwezig, maar nu werden de zalen met elkaar verbonden. De voorste ruimte heette meestal de *suite* en de dubbele deuren vormden de verbinding met de grote zaal. Op het Rapenburg werd alleen op nummer 19 in 1759 gesproken over een antichambre, wel sprak men regelmatig van een kleine én een grote zaal.

Uit de boedelinventarissen blijkt dat in de eerste helft van de eeuw vijftien van de zestien woningen aan het Rapenburg een officiële zaal of ontvangstruimte had, waarbij in vier zalen een slaapvoorziening genoteerd staat.¹²¹ Dit betekent een flinke afname vergeleken met de tweede helft van de zeventiende eeuw, maar er kan dus nog steeds niet gesteld kan worden dat in de zaal geen slaapvoorziening meer was in deze periode. Op nummer 41 is in 1715 een *lit d'ange* genoteerd met een rustbank (zie afb. 45). Een dergelijk bed beschouwde men in het begin van de achttiende eeuw als een modern meubel, maar de plaatsing in een zaal werd toen al als ouderwets bestempeld.¹²² Een rustbank, waar men halfliggend overdags kon rusten,

¹¹⁸ In de eerste helft achttiende eeuw wordt voor 23% in de eetzaal geslapen. R 29 (1714): een bedstede; R 65 (1739): een ledikant en een klein ledikantje; R 69 (1749): een paviljoen. In de tweede helft achttiende eeuw wordt voor 7% in de eetzaal geslapen. R 67 (1759): een ledikant.

¹¹⁹ Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1992 (zie noot 96), pp. 345-346; R 65 (1739).

¹²⁰ Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), pp. 184-185; Biesboer 2001 (zie noot 21), pp. 26-27.

¹²¹ In de eerste helft van de achttiende eeuw wordt voor 27% in de zaal geslapen. R 41 (1715) in de enige zaal een *lit d'ange*; R 2 (1715) in de witte zaal een ledikant en slaapbank en in het ‘tapijtsalet’ geen slaapmogelijkheid; R 35 (1727) in de enige zaal in achterhuis een ledikant; R 24 (1749) in het enige zaal(tje) een bedstede; R 71 (1713); Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1992 (zie noot 113), pp. 724-725 en pp. 764-767: Er zijn onvoldoende concrete gegevens om tot een goede reconstructie te komen betreffende de indeling van het huis. In de boedelinventaris wordt geen zaal, beste kamer of grote kamer genoemd.

¹²² Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 185 en p. 198; Fock 2001 (zie noot 2), p. 40; Fock 2001 (zie noot 22), p. 105; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 40.

werd echter wel als gepast gezien en werd het nieuwe statusobject. In de tweede helft van de eeuw blijkt het definitief uit de mode om een slaapgelegenheid in de zaal te plannen. In géén van de zalen zijn in de boedelinventarissen een slaapvoorziening genoemd.

Den Haag laat een snellere daling zien. Alleen in één van de voorname woningen in 1744 werd een *lit d'ange* aangetroffen.¹²³ In Amsterdam lijkt een slaappleats in de zaal ook verdwenen, maar toch wordt zelfs in 1817 aan de Keizergracht 387 een ledikant met toilet in de zaal vermeld (zie afb. 46).¹²⁴

Overige vertrekken op de begane grond

De woningen van de rijke burgerij, die in de zeventiende eeuw gebouwd of uitgebreid werden, behielden in de achttiende eeuw grotendeels dezelfde indeling.¹²⁵ Net als in de zeventiende eeuw richtte men kelder-, voor-, zij-, binnen- en achterkamers regelmatig in als woonvertrek, maar steeds minder met een slaapvoorziening. Dit had voornamelijk te maken met verdergaande differentiatie. Geregeld kregen deze vertrekken op de begane grond een specifieke functie zoals eetzaal, dessertkamer, naai- en strijkkamertje of knechtskamer (zonder bed) of werden deze gekoppeld aan een andere ruimte om de circulatie bij ontvangsten te vergemakkelijken. Het blijft moeilijk aan de hand van de boedelinventarissen de plaats van de verschillende ruimtes te reconstrueren. Vaak kunnen alleen het aantal glasgordijnen, gordijnen die voor de vensters hingen, hulp bieden.

In de overige vertrekken staan in twaalf van de zesendertig woningen slaapmogelijkheden op de hoofdverdieping vermeld.¹²⁶ Dit is een opmerkelijke daling ten opzichte van de zeventiende eeuw. Deze daling komt vooral doordat na 1750 bijna geen slaapmogelijkheden op deze etage zijn. Op een paar uitzonderingen na hadden de meeste woningen maar één vertrek waar geslapen werd op de hoofdverdieping (zie afb. 47).¹²⁷ De enige met drie slaappleatsen op de hoofdverdieping is Rapenburg 71, waar helaas geen plattegrond van te reconstrueren is. Waarom men hier in meerdere vertrekken sliep is vooralsnog onduidelijk, het grote huis had namelijk een flink aantal vertrekken. Over het algemeen deden de 'overige vertrekken' waar geslapen werd qua inrichting niet onder voor de rest, zoals de kelderkamer op nummer 67. Deze was zelfs rijk ingericht en had vermoedelijk ook een ontvangstfunctie. Architecten, zoals Marot, ontwierpen voor gegoede burgerij woningen met een 'slaapkamer' op de hoofdverdieping (zie afb. 38). Zowel in Amsterdam als Den Haag waren in ongeveer de helft van de woningen nog slaapmogelijkheden in de overige vertrekken op de hoofdverdieping. In Amsterdam worden meer bedsteden vermeld en in Den Haag meer ledikanten of *lit d'anges*. Op het Lange Voorhout 34-36 waren in de voorkamer van de

¹²³ HGA, Not. Arch., nr. 2078, 27-6-1744; LV 5 (1744).

¹²⁴ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 307-313; Amsterdam, Keizersgracht 387 (boedelinventaris 1817).

¹²⁵ Van der Pluym 1946 (zie noot 32), p. 55; Pijzel-Dommissie 2001 (zie noot 26), pp. 183-184; Koldewey 2001 (zie noot 3), p. 266.

¹²⁶ In de eerste helft achttiende eeuw wordt voor 50% in de overige vertrekken geslapen: R 43 (1702); R 71 (1713); R 2 (1715); R 52 (1733); R 2 (1740); R 24 (1747); R 69 (1749); R 6 (1749).

In de tweede helft van de achttiende eeuw wordt voor 20% in de overige vertrekken geslapen: R 67 (1759); R 53 (1771); R 52 (1777); R 8 (1799).

¹²⁷ R 69 (1749): voorkamer een ledikant en kelderkamer een ledikant; R 53 (1771): kelderkamer een ledikant en 'strijk off naaykamertje' in de achterkamer een paviljoen; R 8 (1799): binnenkamer een paviljoen met rustbed en grote zijkamer drie beddens (bedstede) en een wieg.

nieuwe vleugel uit 1761 van De Swart twee groen damasten *lits jumeaux* geplaatst (zie afb. 35).¹²⁸ Gezien het meubilair had deze kamer voornamelijk een slaapfunctie. Het aangrenzend cabinet, dat met een toiletcommode en -tafel en vier stoelen, deed dienst als toiletruimte. In de overige woningen ging het vaak om een ledikant of een *lit d'ange*.

De bovenverdiepingen

In de welgestelde huizen waren de meeste slaapvertrekken in de achttiende eeuw op de bovenverdieping te vinden. Vooral na 1750 sliepen hier de hoofdbewoners, inclusief de kinderen. Deze kamers waren gezien de inrichting rijk gemeubileerd. Met name de gecombineerde woon-slaapvertrekken van de heer en vrouw des huizes en de kamers waar logees sliepen hadden een rijke inrichting. Een goed voorbeeld hiervan is Rapenburg 6 in 1749/1766 (zie afb. 48).¹²⁹ Op de grote 'voorbovenkamer' was een ruimte ingericht die het beste aangeduid kon worden als pronkslaapkamer. De *lit d'ange* had een bekleding van blauw Oost-Indisch damast, een voering van geel Oost-Indisch armozijn inclusief bijpassende passementen, deken en spreij. De zestien notenhouten stoelen met gele trijpen bekleding, het geel damasten tafelkleed op de tafel die als toilettafel dienst deed en de gele damasten gordijnen, waren hierop aangepast. Gegeven de inhoud van de kasten sliepen de eigenaren hier waarschijnlijk niet en diende dit als slaapvertrek voor belangrijke gasten. Hetzelfde geldt voor nummer 16 in 1774, waar meerdere vertrekken rijk ingericht waren (zie afb. 49).¹³⁰ Zelfs de 'meydenslaapkamer' was vrij luxueus ingericht met zes stoelen, een theetafelje en een notenhouten kabinet. In een van de meest representatieve ruimtes bevond zich een ledikant met groen saai behangsel en een bijpassend paviljoen. Het interieur doet vermoeden dat het echtpaar hier ook wel thee of koffie dronk. Het vertrek ernaast was even rijk ingericht met een *lit d'ange* met harentijnen behangsel met bijpassende stoelen en verschillende kabinetten van notenhout, cederhout en verlakt schildpad. Men gaat ervanuit dat in de eerste kamer het echtpaar sliep, maar mogelijk sliep men gescheiden omdat in de eerste voornamelijk mannenkleding lag en de tweede vrouwenkleding. Het is moeilijk te achterhalen of echtparen samen of gescheiden sliepen.¹³¹ Op bovenverdiepingen van aanzienlijke panden waren verschillende ruimtes rijk ingericht, maar die werden ook door de gasten gebruikt. Vooralsnog gaat de literatuur ervan uit dat gescheiden slaapvertrekken voorkwamen, maar weliswaar uitzonderlijk waren.

In Den Haag worden ook rijk ingerichte kamers op de bovenverdieping aangetroffen. Zeer beeldend wordt het interieur van Lange Voorhout 104 in de boedelinventaris beschreven waar zich in de grote bovenkamer boven de grote benedenzaal een Italiaans *lit a la duchesse* met een 'best bed' en ronde peluw bevond.¹³² In tegenstelling tot de meer modieuze, luxueuzere geschilderde behangsels was de kamer met kostbare tapijten behangen. Naast het moderne

¹²⁸ HGA, Not. Arch., nr. 3200, f. 263, 10-1-1767: LV 34-36 (1766).

¹²⁹ Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1987 (zie noot 105), p. 351 en p. 391: R 6 (1749).

¹³⁰ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 1, Leiden 1989, pp. 282-285 en pp. 316-324: R 16 (1774). In 1670 wordt in de kamer in het achterhuis ook nog twee bedsteden vermeld. In 1774 is de indeling van het achterhuis niet duidelijk. Er worden ook geen bedsteden meer vermeld.

¹³¹ Van Schaik 1998 (zie noot 91), pp. 149-150; Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 185; Montijn 2006 (zie noot 11), p. 120.

¹³² HGA, Not. Arch., nr. 4528, f. 339-424, 8-11-1777: LV 104 (1777); Van Schaik 1998 (zie noot 91), p. 134.

ledikant completeerden de twaalf ‘nieuwewetse leunstoelen’, de twaalf zitkussens en de twee Oost-Indische verlakte kabinetten het geheel.

Zoals eerder geconcludeerd verdwenen de slaappleatsen steeds meer van de hoofdverdieping.¹³³ Op de bovenverdieping van het Rapenburg zijn de veranderingen vergeleken met de vorige eeuw gering. In de eerste helft werd in 71% van de vertrekken geslapen tegenover 70% in de tweede helft (zie bijlage 1).¹³⁴ In de zeventiende eeuw daalde het aantal slaappleatsen op de bovenverdieping licht, maar het lijkt zich in de achttiende eeuw te stabiliseren. Zowel ledikanten als bedsteden waren op deze verdieping te vinden. Op nummer 38 was zowel in 1771 als in 1797 in bijna elke kamer een bedstede (zie afb. 50), terwijl op nummer 6 in 1749 men enkel in ledikanten sliep (zie afb. 48). In Amsterdam is een vergelijkbare ontwikkeling te onderscheiden, maar net als in de vorige eeuw kwamen hier in verhouding meer bedsteden voor, in tegenstelling tot Den Haag waar opmerkelijk veel *lit d’anges* op de bovenverdieping staan vermeld. De situatie in Den Haag is evenwel moeilijker te vergelijken met de rest van het gewest Holland. Dit komt met name door de vele kabinetjes die de bovenverdieping van de meeste huizen bevatte.

Uit bovenstaande kan echter niet geconcludeerd worden dat de Amsterdamse woningen minder chique waren. Zo onderging het huis Brienen op Herengracht 182 in Amsterdam in 1771 een grote verbouwing.¹³⁵ De bouwtekeningen van de architect L.F. Druck (1744-?) bevatten een plattegrond van de eerste verdieping met in het voorhuis rechtsvoor een ‘Chambre de Parade’ en links een ‘Chambre de Coucher’ met daarachter ter weerszijden ‘Chambre d’Alcove’ en ‘Toilette’ en ‘Cabinet’ (zie afb. 51). Terwijl de alkoven op de beide ‘Chambres d’Alcove’ meer aan een bedstede doen denken, lijkt de ‘Chambre de Coucher’ een echte nis met losstaande ledikant te bevatten.

In alle onderzochte huizen lijkt de differentiatie van verschillende ruimtes toe te nemen. Op de bovenverdieping wordt veel vaker gesproken over ruimtes met verschillende functies, zoals een appel-, strijk-, zilver-, porselein-, naai-, glas- en boekenkamertje. Hetgeen ook ditmaal niet wil zeggen dat de kamer alleen voor die functie werd gebruikt. Op Rapenburg 26 was bijvoorbeeld in het naaikamertje een ledikant geplaatst en op nummer 53 een paviljoen in het strijk of naaikamertje.¹³⁶

2.2.3 Het begrip ‘slaapkamer’

Net als in de zeventiende eeuw zijn er in de achttiende eeuw nauwelijks vertrekken op het Rapenburg waarin enkel een slaapvoorziening was, uitgezonderd de vertrekken die

¹³³ Biesboer 2001 (zie noot 21), pp. 26-27; Pijzel-Dommissie 2001 (zie noot 26), p. 185; Koldewey 2001 (zie noot 3), p. 267.

¹³⁴ Op de bovenverdieping(en) waren in de eerste helft van de achttiende eeuw 107 vertrekken waarvan 76 kamers met één of meerdere slaapmogelijkheden en in de tweede helft 141 vertrekken waarvan 98 kamers met één of meerdere slaapmogelijkheden.

¹³⁵ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 93-94; Koldewey 2001 (zie noot 3), pp. 264-265.

¹³⁶ Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1989 (zie noot 49), pp. 530-535 en pp. 571-577: R 26 (1630); Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 2, Leiden 1988, pp. 758-761 en pp. 770-777: R 53 (1771).

vermoedelijk te klein waren voor ander meubilair.¹³⁷ Nog steeds kregen kamers in het algemeen neutrale namen, maar hoe groter het huis hoe meer specifieke benamingen, wat een differentiatie suggereert. Vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw kwamen steeds meer ruimtes voor die als slaapkamer betiteld werden, hetgeen overeenkomt met de bevindingen van Dibie.¹³⁸ De *chambre à coucher* kwam vanaf het midden van de achttiende eeuw voor, hetgeen een evolutie in de opvatting omtrent het organiseren van de burgerwoning markeert en past bij de groeiende behoefte aan meer privacy met betrekking tot het slapen. In de bestudeerde boedelinventarissen komt de benaming 'slaapkamer' vaak voor in combinatie met de plaats van het vertrek in de woning, zoals 'op de kleyne voor- of slaapkamer' of 'slaapkamer boven de eedzaal'. In totaal kwamen dergelijke (slaap)kamers op de hoofd- of bovenverdieping in tien woningen voor, waarvan acht na 1750. Het vroegste voorbeeld van een dergelijke benaming in deze eeuw was op nummer 24 uit 1747.¹³⁹ Een ruimte op de begane grond in het achterhuis noemde men 'In de slaapkamer'. Hier was een ledikant en een rustbank aanwezig. Naast een tafel en een stoel en ijzeren kist en een kastje voor wat glaswerk is hier niet veel ander meubilair geregistreerd. Het lijkt erop dat deze kamer vooral een kamer was waar alleen geslapen werd. Het valt echter op dat het merendeel van deze 'slaapkamers' nog steeds een woon-slaapfunctie hadden. Naast één of soms twee ledikanten waren gemiddeld zes stoelen met een tafel en een toilet, verschillende kabinetten en kisten aanwezig.

Zoals Vingboons in zijn zeventiende-eeuwse Amsterdamse ontwerpen al regelmatig sprak van een slaapkamer, wordt in de boedelinventarissen van Amsterdamse woningen uit de achttiende eeuw ook steeds meer gesproken over een slaapkamer. Uit de inventarissen is echter wel op te maken dat het hier nog vaak een multifunctionele ruimte betrof, uitgezonderd Herengracht 476 waar een 'Slaepcamer' met een enkel een ledikant en verschillende kasten aanwezig was.¹⁴⁰ Of gebrek aan ruimte verder meubilair uitsloot valt niet meer te achterhalen. In Den Haag is dezelfde ontwikkeling waar te nemen. Zowel op de hoofdverdieping als op de bovenverdieping wordt met zekere regelmaat gesproken over slaapkamers en in één pand over een 'bedkamer'. Deze kamers zullen in de meeste gevallen een gecombineerde functie hebben zoals de 'slaapkamer van de heer Meerlo', die naast een een blauwe *lit d'ange*, een notenhouten bureau en zes stoelen met blauw getrijpte zittingen als belangrijkste meubilair had.¹⁴¹ Volgens Montijn kregen de grotere huizen pas rond 1800 slaapkamer met volledige privacy, waar zich terug kon trekken voor de nacht.¹⁴²

¹³⁷ T.F. Wijsenbeek-Olthuis, 'Woongenot van armen in de 18^e eeuw', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam 1987, pp. 224-225.

¹³⁸ Dibie 1995 (zie noot 4), pp. 34-35.

¹³⁹ Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1989 (zie noot 49), pp. 457-460 en pp. 503-508: R 24 (1747).

¹⁴⁰ Meischke 1995 (zie noot 16), pp 314-325: Amsterdam, Herengracht 476 (boedelinventaris 1756).

¹⁴¹ HGA, Not. Arch., nr. 4201, f. 233-397: Boedelinventaris J.A. van Meerlo. Hij behorende tot de elite van Den Haag.

¹⁴² Montijn 2006 (zie noot 11), p. 118-119.

In de kamers waar men sliep kwamen in deze periode steeds vaker meubels voor die specifiek in een dergelijk vertrek hoorden.¹⁴³ Deze trend is in de onderzochte boedelinventarissen te volgen. In het tweede kwart van de achttiende eeuw ontwikkelde zich een klein meubeltje, een ladenkast of commode. Een commode was een specifiek slaapkamermeubel dat laden of deuren had. De toilettafel, als zelfstandig meubel, en de toiletcommode werden in deze periode geïntroduceerd en als zeer modern gezien. Op de commode of tafel stond het toilet, een soort doos waarin zich soms laadjes bevonden, met een wentelbare spiegel en toiletbenodigdheden. De introductie van bedtafeltjes of nachtkastjes in de achttiende eeuw betekende wederom een meubel dat aan een slaapvoorziening gerelateerd kon worden.¹⁴⁴ Dit waren kastjes waar men de po in bewaarde. In de boedelinventarissen van het Rapenburg werden deze nachtkastjes steeds vaker genoemd, met name in de meest rijk ingerichte vertrekken.

¹⁴³ Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 198; Koldewey 2001 (zie noot 3), p. 282; J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Meubelen in Nederland 1840-1900 (II)*, Lochem 1979, p. 78.

¹⁴⁴ Montijn 2006 (zie noot 11), p. 81.

3. Gebruik van bedsteden of ledikanten

In elke woning, hoe eenvoudig deze ook is, zijn slaapvoorzieningen aanwezig. De diverse beddentypen kunnen informatie geven over de levenswijze en de status van de bewoners van een pand. In de literatuur wordt gesteld dat tot en met de negentiende eeuw in de eenvoudige huizen in elke ruimte voornamelijk bedsteden te vinden waren, terwijl de stadswoningen van de burgerelite verschillende slaapmogelijkheden bezaten.¹⁴⁵ Welke typen bedden werden volgens de boedelinventarissen aangetroffen in de huizen op het Rapenburg? Allereerst wordt gekeken in hoeverre de rijke burgerij gebruik maakte van bedsteden en/of ledikanten en vervolgens zijn de slaappleaatsen van het personeel geanalyseerd. Het is echter vaak niet duidelijk wie in de verschillende bedden sliepen. De slaappleaatsen van het personeel worden doorgaans vermeld in de inventarissen, in deze analyse wordt ervan uit gegaan dat de overige slaapmogelijkheden in benut werden door de hoofdbewoners en hun verwanten. De bevindingen van dit onderzoek zijn samengevat in bijlage drie.

3.1 Bedsteden of ledikanten

3.1.1 Zeventiende eeuw

In de loop van de zeventiende eeuw waren ledikanten, zoals eerder genoemd, steeds populairder bij de elite.¹⁴⁶ Dit ging ten koste van de bedsteden die in het begin van de eeuw regelmatig aanwezig waren. Het is echter onduidelijk op welke verdieping en over wat voor type huizen hier gesproken wordt. Op het Rapenburg waren in de zeventiende eeuw de veertig ledikanten in gebruik bij de hoofdbewoners. Daarnaast sliepen ze in 67% van de drieënveertig bedsteden. Deze telling wordt grotendeels beïnvloed door het aantal bedsteden op Rapenburg 23 en 24 (zie afb. 29). Vooral nummer 23 is een goed voorbeeld van een huis waar voornamelijk bedsteden te vinden waren.¹⁴⁷ Dit laat zien dat de rijke burgerij halverwege de zeventiende eeuw nog steeds gebruik maakte van bedsteden, het merendeel sliep echter in ledikanten. Behalve op het laatste adres zijn in iedere woning één of meerdere ledikanten te vinden.

In Amsterdam en Dordrecht had men echter in verhouding veel meer bedsteden. Een reconstructie van een woning op het Amsterdamse Rapenburg nummer 13 van 1614 laat zien dat nagenoeg elke ruimte bedsteden bezat.¹⁴⁸ In de iets eenvoudigere woning aan de Wijnstraat 71/73 in Dordrecht staan in de boedelinventaris van 1654 eveneens alleen maar bedsteden vermeld op de bovenverdieping, behalve in een rariteitenkamertje waar een horen- en schelpenverzameling lag.¹⁴⁹ De plattegrond laat een vrij eenvoudig huis zien maar een dergelijke verzameling doet vermoeden dat het hier wel degelijk gaat om een woning van de gegoede burgerij.

¹⁴⁵ Fock 2001 (zie noot 2), pp. 22-23; Fock 2001 (zie noot 22), p. 104; Biesboer 2001 (zie noot 21), p. 23.

¹⁴⁶ Fock 1987 (zie noot 42), pp. 198-199; Fock 2001 (zie noot 2), p. 21; Fock 2001 (zie noot 22), p. 104.

¹⁴⁷ Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1986 (zie noot 97), pp. 403-406 en pp. 428-431: R 23 (1653) is een huis met bijna overal bedsteden, behalve in de achterkeuken op de begane grond en in het kantoor op de eerste verdieping.

¹⁴⁸ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 211-214.

¹⁴⁹ Meischke 1997 (zie noot 16), pp. 262-268: Dordrecht, Wijnstraat 71/73 (boedelinventaris 1654).

In de woningen van magistraten en edelen op het Lange Voorhout worden daarentegen bijna geen bedsteden aangetroffen. Meestal had men maar één bedstede op de bovenverdieping zoals het zeer deftige huis op nummer 34 in 1651.¹⁵⁰ Terwijl de woning van Johan van der Lisse, die gezien zijn functie als agent en penningmeester van de Griffie van het Hof van Holland niet in een onaanzienlijk huis woonde maar niet op het Lange Voorhout, vrijwel alleen maar bedsteden bevatte. Hieruit blijkt dat ook in Den Haag welgestelde huizen met bedsteden voorkwamen, maar ledikanten over het algemeen gebruikelijker waren.

In negen van de twaalf woningen op het Rapenburg worden slaappleatsen voor het personeel vermeld, die voornamelijk in bedsteden of op slaapbanken sliepen (zie afb. 52). De slaappleatsen van het personeel waren meestal in de souterrain, op de zolder of op de bovenverdieping van het achterhuis gesitueerd.¹⁵¹ Soms maakte men onderscheid tussen personeelsleden. Knechten sliepen vaker op een slaapbank terwijl de meiden regelmatig een bedstede met gordijnen tot hun beschikking hadden. Dienstboden hadden in een enkel geval een slaapvertrek op de eerste verdieping, waar ook de bewoners sliepen, met een ledikant of een paviljoenbed. Op het Rapenburg is driemaal sprake van een slaappleat voor de ‘meid’ op de eerste verdieping, waarvan één in het achterhuis.¹⁵² Het is onduidelijk wat de functie van het personeelslid was, maar de kamers waren allen zeer sober ingericht. De overige steden van het gewest Holland laten eenzelfde beeld zien. Aan de hand van boedelinventarissen is het lastig de slaappleatsen van het personeel te onderscheiden. Mede omdat het onduidelijk is of alle slaappleatsen van het personeel wel opgenomen zijn in de boedelinventarissen. Regelmatig worden slaapbanken bij ledikanten vermeld, aan de hand van de akten is echter niet na te gaan of deze gebruikt werden door het personeel. Andere bronnen uit de sociale en cultureel antropologische hoek zouden wellicht meer duidelijkheid kunnen verschaffen.

3.1.2 Achttiende eeuw

In de achttiende eeuw sliep de rijke burgerij steeds meer in ledikanten, terwijl het personeel en de kinderen voornamelijk bedsteden benutten.¹⁵³ Dit komt overeen met de bevindingen op het Rapenburg, waar in de onderzochte woningen meer ledikanten dan bedsteden aanwezig waren, de *lit d'anges* en paviljoens inbegrepen. Van de honderdvijfveertig ledikanten was 94% in gebruik bij de bewoners tegenover 45% van de vijftienveertig bedsteden. Er waren veel minder bedsteden en men sliep er verhoudingsgewijs steeds minder in. In ieder huis stonden minimaal drie ledikanten in de verschillende vertrekken, waaruit blijkt dat de ledikanten steeds populairder werden. Deze trend, beïnvloed door de Franse mode zette zich door in de achttiende eeuw.¹⁵⁴ De bedstede verloor steeds meer aan prestige en het ledikant bleef zijn status behouden, ondanks dat het gedurende de achttiende eeuw uit de

¹⁵⁰ HGA, Not. Arch., nr. 138-111, 16-3-1651: Inventaris LV 34^b; HGA, Not. Arch., nr. 337-489 e.v., 28-30-9-1658: Inventaris Johan van de Lisse.

¹⁵¹ Fock 2001 (zie noot 2), pp. 26-27; Fock 2001 (zie noot 22), p. 84 en p. 104; Biesboer 2001 (zie noot 21), p. 23; Montijn 2006 (zie noot 11), pp. 37-38.

¹⁵² R 33 (1616); R 48 (1650); R 10 (1690).

¹⁵³ Pijzel-Dommissie 2001 (zie noot 26), p. 198.

¹⁵⁴ Fock 2001 (zie noot 22), p. 92; Pijzel-Dommissie 2001 (zie noot 26), pp. 197-198; Gasc 1995 (zie noot 27), p. 80; Dibie 1995 (zie noot 4), pp. 34-35.

ontvangstvertrekken verdween. Dit blijkt uit het toenemende aantal modellen waaruit gekozen kon worden.

Pijzel-Dommisse stelt dat paviljoens in de achttiende eeuw vooral voorkwamen in minder belangrijke slaapvertrekken voor het personeel en de kinderen.¹⁵⁵ Op het Rapenburg lijkt deze slaapvoorziening tot de tweede helft van de achttiende eeuw niet populair, terwijl daarna een duidelijke toename valt te constateren. Waarom dit zo was is vooralsnog niet duidelijk, want paviljoenbedden waren in de zeventiende eeuw ook al bekend.

Vergeleken met de huizen op het Rapenburg komen in de boedelinventarissen van de Haagse elite opvallend veel *lits d'anges* voor. In de elf onderzochte woningen komen in negen woningen één of meerdere van dit soort ledikanten voor. Waarschijnlijk kon men het zich meer permitteren om met de laatste mode mee te doen. Daarnaast zijn er gedurende deze hele eeuw slechts enkele paviljoens genoteerd.

Voor het personeel veranderde weinig in de achttiende eeuw. De slaappleaatsen van de meiden en de knechten moesten liefst zover mogelijk van elkaar liggen.¹⁵⁶ Deze tendens is op het Rapenburg verscheidene keren te herkennen, net als in Den Haag en Amsterdam. Het blijft echter moeilijk hier aan de hand van boedelinventarissen een conclusie uit te trekken omdat het lastig is de exacte slaappleaatsen, met name die van het personeel, te reconstrueren. Een duidelijk beeld geeft een veilingbiljet uit 1781 van het huidige 'Huis Brienen' op Herengracht 284 in Amsterdam waar twee keer melding wordt gemaakt van een bedstede.¹⁵⁷ In beide gevallen ging het om een bedstede in een kamer voor het inwonend personeel. De meidenkamer was op de bovenverdieping met twee bedsteden en hetzelfde gold voor de knechts kamer in het souterrain. Dit is een goed voorbeeld van de grote afstand tussen vertrekken van het diverse personeel. Slechts in een enkel geval sliep het personeel op de bovenverdieping waar ook de bewoners sliepen.

Op het Rapenburg worden in drieëndertig van de zesendertig woningen slaappleaatsen voor het personeel vermeld. Gezien de bevindingen lijkt het erop dat inwonend personeel in de achttiende eeuw gebruikelijker was, mede omdat er in verhouding meer vertrekken voor het personeel ingericht waren.¹⁵⁸ In acht gevallen is met zekerheid te stellen dat zij op de bovenverdieping in de buurt van de hoofdbewoners sliepen, waarvan drie maal zelfs in een ledikant. Hieruit kan echter geen conclusie getrokken worden omdat het onduidelijk is om wat voor personeel het gaat. In Den Haag sliepen de meiden en de knechten hoofdzakelijk op de tweede verdieping of op zolder, meestentijds in bedsteden maar ook wel in ledikanten.

In de literatuur wordt verondersteld dat het in deze eeuw nog steeds gebruikelijk was dat naast het personeel ook de kinderen samen in bedsteden sliepen.¹⁵⁹ Echter de inventarissen van het Rapenburg laten zien dat de kinderen steeds vaker een ledikant of paviljoen tot hun beschikking hadden. Negen keer is er in boedelinventarissen namelijk sprake van een

¹⁵⁵ Pijzel-Dommisse 2000 (zie noot 9), p. 118; Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 198.

¹⁵⁶ Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), pp. 186-187; Van Schaik 1998 (zie noot 91), p. 149.

¹⁵⁷ Meischke 1995 (zie noot 16), pp. 261-269.

¹⁵⁸ In de zeventiende eeuw waren in totaal veertien vertrekken voor het inwonend personeel in negen woningen, tegenover vierenvijftig vertrekken in drieëndertig woningen in de achttiende eeuw.

¹⁵⁹ Pijzel-Dommisse 2001 (zie noot 26), p. 198.

kinderkamer, 'jongeheerskamer' of '(jonge)juffrouwskamer'.¹⁶⁰ In die gevallen is met zekerheid te zeggen dat de ruimtes in gebruik bij de kinderen waren. Op nummer 26 sliepen de kinderen zowel in een bedstede als in ledikanten.¹⁶¹ 'Op de oudste zoons kamer' was een bedstede, 'op de juff.^{ws} kamer' een *lit d'ange* en op de kinderkamer waren twee ledikanten. Op nummer 67 had men op de 'jongeheerskamer' een bedstede omgebouwd tot kast en sliep de zoon zelf in een paviljoen.¹⁶² De inhoud van deze bedstedekast wordt uitgebreid beschreven in de boedelinventaris. Er werd dus zeker ook in ledikanten geslapen door de kinderen. Toch is het moeilijk een conclusie te trekken uit deze informatie, omdat de meeste boedelinventarissen opgemaakt werden bij het overlijden van de laatste bewoner, als de kinderen al uit huis waren.

¹⁶⁰ R 29 (1714); R 26 (1729); R 2 (1715); R 65 (1739); R 69 (1749); R 40 (1749); R 67 (1759).

¹⁶¹ Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1989 (zie noot 49), pp. 539-543 en pp. 577-583; R 26 (1729).

¹⁶² Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1992 (zie noot 113), pp. 504-543 en pp. 577-586; R 67 (1759).

Samenvatting en conclusie

Aan de hand van de bestaande literatuur is het moeilijk een compleet beeld te krijgen in welke ruimtes van de stadswoningen geslapen werd. Weliswaar trachtten de laatste publicaties van Fock en Van Burkom het Nederlands binnenhuis als ruimtelijk systeem te behandelen en inzicht te geven in het gebruik van de ruimte en de ontwikkeling hiervan in de tijd, maar betreffende het slapen schetsen ze geen eenduidig en compleet beeld.

Dit onderzoek naar de vorming van de slaappleaats in de zeventiende en achttiende eeuw geeft een ruimtelijke analyse van de stadswoningen van de rijke burgerij en de vertrekken waar men sliep; de hoeveelheid vertrekken waar geslapen werd, welke vertrekken dat waren en het gebruik van de verschillende slaapmogelijkheden zijn hierbij geïnventariseerd. In totaal zijn 104 huizen van het gewest Holland onderzocht, waarbij de huizen van het Rapenburg in Leiden centraal staan. Het zeventiende-eeuwse Leidse standaardhuis is een zogenaamd diep huis met een 'voorhuis' als werkplaats of winkel, de 'binnenhaard' als dagelijks verblijfsvertrek en de achteraanbouw of los achterhuis met een keukenfunctie. De indeling van de huizen op het Rapenburg zijn voor een groot gedeelte gebaseerd op een dergelijk type huis.

Deze analyse berust voornamelijk op een bestudering van boedelinventarissen, plattegronden en bestekken die een beeld geven van de verschillende slaapmogelijkheden in de woning. De resultaten van het onderzoek zijn in diverse tabellen samengevat in drie bijlagen. De uitkomsten zijn tevens vergeleken met relevante literatuur.

De verschillende slaapmogelijkheden die in de boedelinventarissen van de zeventiende eeuw en achttiende eeuw worden vermeld zijn voornamelijk bedsteden, blokvormige ledikanten en slaapbanken. In vrijwel elke ruimte konden dergelijke slaapmogelijkheden aangetroffen worden. Men beschouwde de ledikanten in de zaal als statusobject, maar ook in de andere vertrekken kwamen kostbare ledikanten voor. Aan het eind van de zeventiende eeuw kwamen *lits d'anges* en de rustbanken in de mode. Het slapen vond steeds meer in een privévertrek plaats, dat niet wil zeggen dat de waarde van de ledikanten verminderde. Een monumentale trappartij leidde naar de bovenverdieping, die regelmatig één of meerdere pronkslaapkamers bevatte. In Den Haag werden in verhouding vaker *lits d'anges* aangetroffen, hetgeen verband kan houden met de nauwe betrekkingen met het hof, die de Franse mode op de voet volgde. Rustbanken werden populair toen de ledikanten uit de ontvangstzaal verdwenen, maar in ook in andere ruimtes kwamen deze in combinatie met ledikanten voor. Ze werden met name overdag gebruikt als een soort 'semi-slaappleaats' toen het liggen in een bedstede of ledikant overdag, zeker in een openbaar vertrek, niet meer als gepast werd beschouwd. Paviljoenbedden komen pas in de achttiende eeuw voor, terwijl deze al veel langer bekend waren. Dit komt zowel in de literatuur als het onderzoek naar voren. Het is vooralsnog onduidelijk waarom dit type in Holland pas relatief laat in gebruik kwam.

Inventarisatie van het aantal vertrekken waar slaapmogelijkheden waren aangetroffen laat zien dat op de hoofdverdieping in het algemeen minder geslapen werd dan op de bovenverdieping(en) (zie bijlage 1). In de eerste helft van de zeventiende eeuw was bijna de helft van de vertrekken op de hoofdverdieping voorzien van een slaapmogelijkheid, terwijl dit

op de bovenverdieping beduidend meer was. In de loop van de tijd nam dit aantal op de hoofdverdieping af, waarbij met name in de eerste helft van de achttiende eeuw de grootste reductie valt te constateren. Dit wordt niet gecompenseerd door meer slaapmogelijkheden op de bovenverdieping. Uit het huidige onderzoek blijkt dat het slapen op de bovenverdieping min of meer constant bleef, met een kleine daling in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het slapen op de bovenverdieping wordt nauwelijks besproken in de literatuur terwijl de meeste vertrekken op deze verdieping wel voorzien waren van een slaapmogelijkheid. De slaapvertrekken op de bovenverdieping laten qua inrichting geen duidelijke verandering zien in de tijd. Het waren in het algemeen multifunctionele ruimtes die voorzien waren van één of meerdere slaapmogelijkheden en de resterende vertrekken waren in gebruik als kantoor, pak- of opbergplaats. In de achttiende eeuw ontstond een verdere differentiatie op deze verdieping met onder meer kabinetten, poeier- en kapkamertjes naast het slaapvertrek. Deze tendens is vooral in Den Haag te zien.

Uit bovenstaande ruimtelijke analyse mag geconcludeerd worden dat het totaal aantal slaappleaatsen op de hoofd- en bovenverdieping afnam. De reden hiervoor is vooralsnog onbekend. Mogelijk werd niet in alle kamers met een slaapvoorziening continu geslapen. Dit gold vooral voor de vertrekken met een openbare functie, zoals de slaappleaats in de zaal, die voornamelijk voor speciale gelegenheden diende.

De resultaten van het huidige onderzoek komen niet altijd overeen met de veronderstellingen uit de literatuur. Zo meent Biesboer dat in de zeventiende eeuw elk vertrek, waaronder de ruimtes waar geslapen werd, reeds zijn eigen bestemming had. Het slapen vond volgens hem voornamelijk op de bovenverdieping plaats. Op het Rapenburg, maar ook in de andere steden van het Gewest Holland blijkt dit niet het geval. Fock is hierin voorzichtiger en constateert vooral een afname van het aantal slaappleaatsen op de hoofdverdieping een halve eeuw eerder, in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De daling wordt volgens Fock voornamelijk veroorzaakt door de scheiding van woon- en ontvangstfuncties van vertrekken. Dit onderzoek laat weliswaar een daling in deze periode zien, maar de grootste daling vindt pas in de eerste helft van de achttiende eeuw plaats, waaruit blijkt dat in de praktijk de door Fock genoemde scheiding van functies later plaatsvond.

Een verdere onderverdeling per ruimte op de hoofdverdieping op het Rapenburg geeft een beeld van de slaappleaatsen in de verschillende vertrekken van deze verdieping (zie bijlage 2). Van de bovenverdieping is een opsplitsing per ruimte niet mogelijk, omdat de benaming in de inventarissen geen onderscheid maakt tussen de verschillende functies van de vertrekken.

Allereerst valt op dat over de twee eeuwen bijna nergens sprake is van slaappleaatsen in het voorhuis. Bij de rijke burgerij was dit blijkbaar toen al de ingangspartij. Toch wordt in de boedelinventarissen uit de zeventiende eeuw nog regelmatig over een voorhuis gesproken, hetgeen ook overeenkomt met de typologiesering van Orsel. In het standaardhuis had het voorhuis een functie als werkplaats of winkel, hetgeen op het Rapenburg in de zeventiende eeuw in het algemeen niet meer het geval was. Het voorhuis was meestal niet voorzien van een stookplaats wat het slapen in een dergelijke ruimte niet aantrekkelijk maakte.

In de keuken zijn op het Rapenburg in de eerste helft van de zeventiende eeuw geen slaappleaatsen waargenomen, dit in tegenstelling tot de tweede helft van deze eeuw. Toch gaat men ervan uit dat er gedurende de gehele eeuw geslapen werd in de keuken en de slaapmogelijkheden, waaronder bedsteden, blijkbaar niet altijd vermeld zijn. In de Leidse boedelinventarissen is in de loop van de beide eeuwen steeds meer sprake van meerdere keukens, waarbij in de kookkeuken nergens een slaappleaats is aangetroffen. In de achttiende eeuw is een daling te constateren van slaappleaatsen in de keuken en in de laatste twee decennia van deze eeuw zijn geen slaapmogelijkheden meer vermeld. Daarentegen laten boedelinventarissen en plattegronden van Amsterdamse en Dordtse stadswoningen zien dat een bedstede in de keuken gedurende beide eeuwen gangbaar bleef. Den Haag vormt hierop een uitzondering, hier zijn in deze hele periode zo goed als geen slaapmogelijkheden zowel in de keuken als in de eetzaal aangetroffen.

Biesboer en Fock menen dat de bedsteden in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de keuken van de elite niet meer gangbaar waren. Zowel onderzoek op het Rapenburg, maar ook plattegronden van huizen in Amsterdam en Dordrecht laten zien dat hier echter nog wel degelijk sprake van was in deze periode en ook andere slaapmogelijkheden regelmatig voorkwamen. In de praktijk blijven bedsteden langer in gebruik dan in de literatuur verondersteld wordt.

Vanaf 1660 worden pas eetzaalen vermeld op het Rapenburg en de andere steden van het gewest Holland. Eetzaalen konden als verlengstuk van een pronkkeuken gezien worden en moeten ondanks de benaming als multifunctionele ruimte beschouwd worden. Tot de tweede helft van de achttiende eeuw had deze ruimte op het Rapenburg in bijna een kwart van de gevallen een slaapfunctie, pas in de tweede helft van de achttiende eeuw was er een aanmerkelijke afname. Deze uitkomsten van het huidige onderzoek komen overeen met de bevinding van Pijzel-Dommisse die wel stelt dat het slapen in de eetzaal ongebruikelijker werd, maar toegeeft dat het in de eerste helft van de achttiende eeuw nog steeds plaatsvond. Over het algemeen wordt aangenomen dat de daling van de slaapmogelijkheden in de keuken of eetzaal voornamelijk het gevolg was van verdere functionele differentiatie en het slapen daar als minder gepast beschouwd werd.

In de literatuur wordt uitgebreid aandacht geschonken aan de Franse mode van een (pronk)ledikant in de zaal, de ontvangstruimte van de woning, in de zeventiende eeuw. Fock, Pijzel-Dommisse en Wijsenbeek-Olthuis constateren al een afname van een dergelijk meubel in de zaal halverwege de zeventiende eeuw. De (pronk)ledikanten bleven wel in gebruik, maar kregen steeds meer een plaats op de bovenverdieping.

Het onderzoek laat echter zien dat gedurende de hele zeventiende eeuw in de helft van de zaalen geslapen werd, zowel in Leiden, Amsterdam als Den Haag. In de achttiende eeuw kwamen in Den Haag bijna geen ledikanten in de zaal meer voor, terwijl dit fenomeen in Leiden en Amsterdam pas in de tweede helft van de achttiende eeuw verdween. Dit betekent dat het scheiden van de ontvangst- en privévertrekken, behalve in Den Haag, later plaatsvond dan verondersteld. Hieruit blijkt wederom dat Den Haag, waarvan de bewoners van het Lange Voorhout tot de rijke elite behoorden, eerder de mode volgde dan de gegoede burgerij uit Leiden en Amsterdam.

De overige vertrekken op de hoofdverdieping krijgen in de literatuur nauwelijks aandacht. Het waren vaak semi-openbare of privévertrekken die een gecombineerde functie hadden. Biesboer meent dat in de zeventiende eeuw in dit soort vertrekken niet meer geslapen werd en dat men alleen nog maar sliep op de bovenverdieping. Na inventarisatie blijkt echter dat gedurende de hele zeventiende eeuw deze vertrekken meestal met een slaapvoorziening waren ingericht en dat pas in de achttiende eeuw een sterke afname te zien valt op het Rapenburg. Het standpunt van Biesboer, dat men niet sliep op de hoofdverdieping, houdt dus ook in dit geval geen stand. Pas tegen het einde van de achttiende eeuw kwamen steeds meer huizen waar nauwelijks of geen slaapvoorziening op de hoofdverdieping meer waren. Het gebruik van alkoven kwam, geïnspireerd door Franse voorbeelden, vanaf de laatste decennia van de zeventiende eeuw in zwang. De alkoof had een representatief karakter en zorgde voor een besloten ruimte. Alkoven kwamen zowel op de hoofd- als de bovenverdieping voor en werden ondanks nieuwe gezondheidsinzichten tot de negentiende eeuw toegepast. Het is onduidelijk in hoeverre de slaapvertrekken voorzien waren van een alkoof omdat deze nissen in de loop van de tijd zijn verdwenen. In de huizen op het Rapenburg is slechts in een geval sprake van een alkoof.

Het begrip slaapkamer wordt al in de zeventiende eeuw gebruikt maar de betekenis is ambivalent. Boedelinventarissen en plattegronden geven in hun benamingen van ruimtes geen duidelijk beeld over het gebruik. Aanvankelijk werd het vertrek waar onder andere geslapen werd veelal genoemd naar de plaatsbepaling of het overheersende kleurenschema en niet naar de functie. In de zeventiende eeuw kwam de benaming slaapkamer zowel op de hoofd als op de bovenverdieping zelden voor in de boedelinventarissen, maar in de daaropvolgende eeuw steeds vaker. Het ging hier echter in beide eeuwen nauwelijks om kamers waar enkel geslapen werd. Het waren multifunctionele ruimtes waar een slaapmogelijkheid aanwezig was, met in toenemende mate bijpassend meubilair. In het algemeen was het een privévertrek met een semi-representatieve functie waar men dagelijks vertoefde en gasten ontving in intieme kring. Qua functie veranderde er dus niet zoveel, maar de vertrekken werden steeds meer genoemd naar hun belangrijkste functie, mede door verdere differentiatie.

Als laatste is gekeken naar het gebruik van bedsteden en ledikanten door de bewoners en hun personeel. Het is de vraag of middels een inventarisatie van het gebruik van bedsteden en ledikanten, zoals in de derde bijlage te zien is, de sociale gelaagdheid naar voren komt. In de zeventiende eeuw was het aantal bedsteden en ledikanten ongeveer gelijk, terwijl in de daaropvolgende eeuw het aantal ledikanten ten opzichte van het aantal bedsteden flink toegenomen was. De groeiende populariteit van het ledikant stond onder invloed van de heersende Franse mode.

In de zeventiende eeuw sliep twee derde van de bewoners in een bedstede, terwijl dit in de achttiende eeuw ruim onder de helft was. Het gebruik van bedsteden was steeds meer voorbehouden aan het personeel. De aanwezige ledikanten waren in de zeventiende eeuw enkel in gebruik van de bewoners zelf. In de achttiende eeuw kwam het sporadisch voor dat een personeelslid in een ledikant sliep. Hier kunnen echter nog geen conclusies aan verbonden worden. Regelmatig ging het hier om een ouder of eenvoudig exemplaar.

Door het inventariseren van het gebruik van de verschillende slaapmogelijkheden komt de verhouding en het verloop in de tijd van het gebruik van bedsteden en ledikanten naar voren. Echter, om een beter beeld over de sociale gelaagdheid te krijgen in deze eeuwen is meer onderzoek nodig. Nader onderzoek langs sociologische en cultureel antropologische lijnen zou het inzicht in de sociale gelaagdheid en het gerelateerde gebruik van diverse slaapvoorzieningen verder kunnen ontwikkelen.

Tot op heden gaf de bestudeerde literatuur geen totaalbeeld van de plaatsen waar geslapen werd in de zeventiende en achttiende eeuw. Boedelinventarissen van het Rapenburg, Den Haag, Amsterdam en Dordrecht aangevuld met plattegronden zijn gebruikt om de ruimtelijke situatie te analyseren. Hierdoor is een completer beeld ontstaan van het slapen in de zeventiende en achttiende-eeuwse stadswoning dan voorheen. Uit het onderzoek kan vooral geconcludeerd worden dat diverse ontwikkelingen in de praktijk later plaats vonden dan tot op heden verondersteld werd, maar ook dat er verschillen zijn te constateren tussen de diverse steden. Met name Den Haag lijkt de mode eerder te volgen dan de andere steden. Om een nog vollediger beeld te krijgen zou het interessant zijn om steden buiten het Gewest Holland te analyseren.

Dankwoord

Allereerst wil ik de docenten van de master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg bedanken voor hun grote inzet om mij bewust naar de verschillende gebouwen te leren kijken. Ook de diverse excursies, waaronder naar Florence en de stage bij Bettina van Santen heb ik als zeer waardevol ervaren.

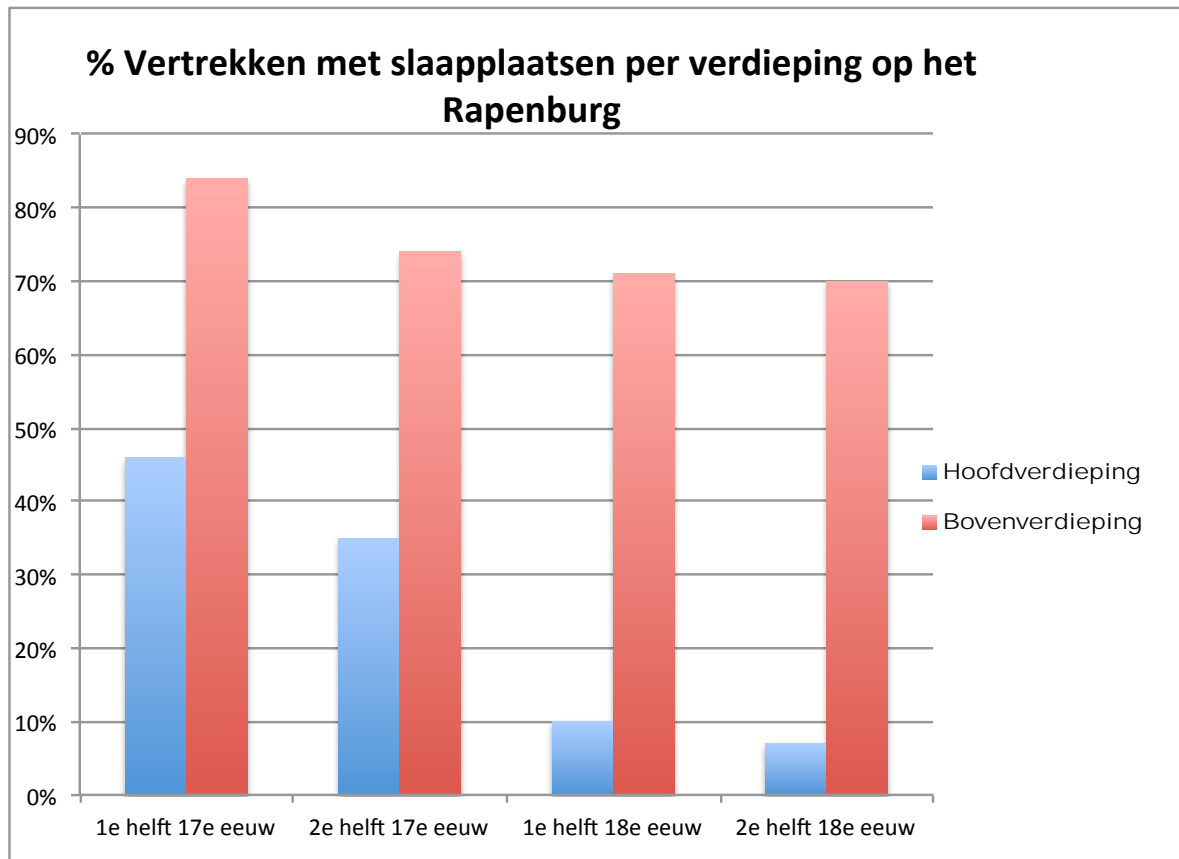
Mijn dank gaat uit naar dr. Pieter Vlaardingerbroek, die mij ieder keer de juiste weg heeft gewezen bij de totstandkoming van deze scriptie. Dankzij zijn opbouwende kritiek heeft hij mij in staat gesteld dit werk te voltooien, waarbij hij mij de volledige ruimte liet. Tevens wil ik prof. dr. Koen Ottenheim bedanken die mij in eerste instantie goed op weg geholpen heeft.

Als laatste ben ik de mensen uit mijn naaste omgeving dankbaar, waaronder Martine Kolner en mijn man Arjen Dorland, die mij gedurende mijn hele studie gesteund hebben.

Bijlagen

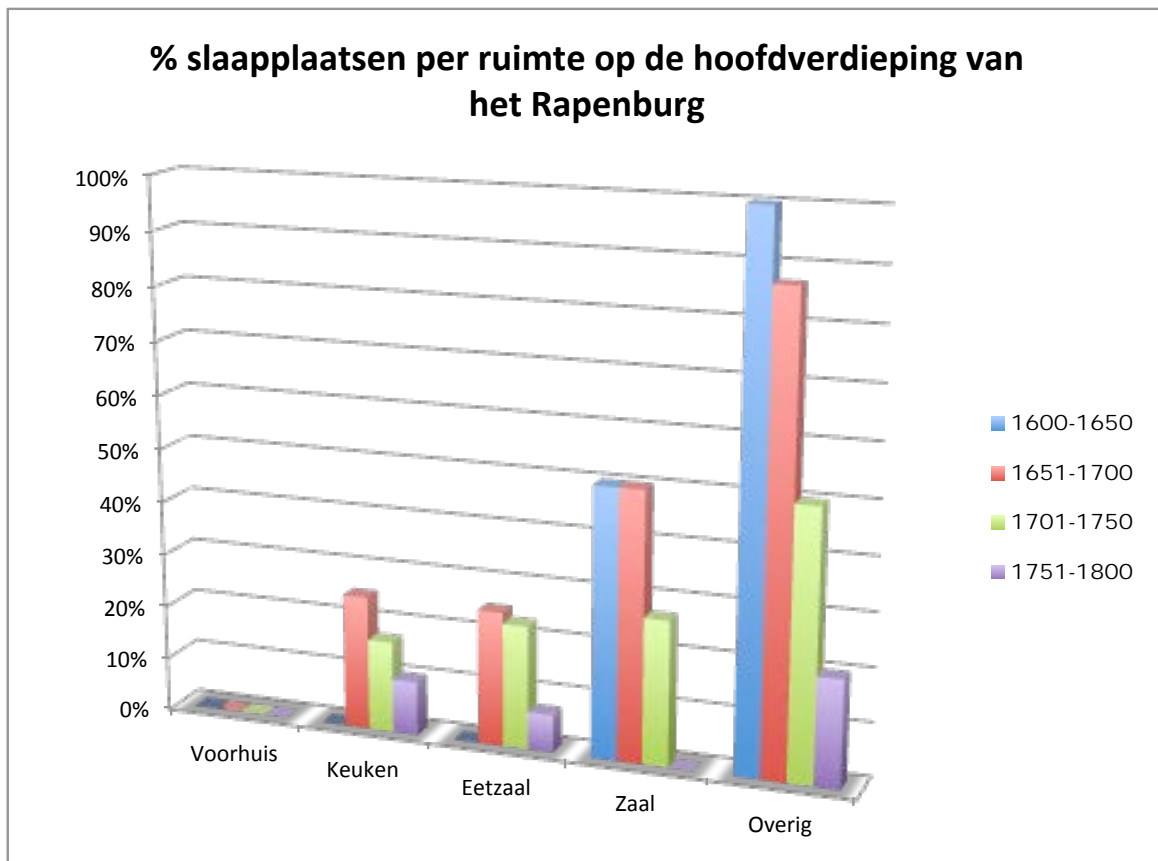
Bijlage 1: Percentage vertrekken met slaappleatsen per verdieping op het Rapenburg

	1e helft 17e eeuw	2e helft 17e eeuw	1e helft 18e eeuw	2e helft 18e eeuw
Hoofdverdieping	46%	35%	10%	7%
Bovenverdieping	84%	74%	71%	70%

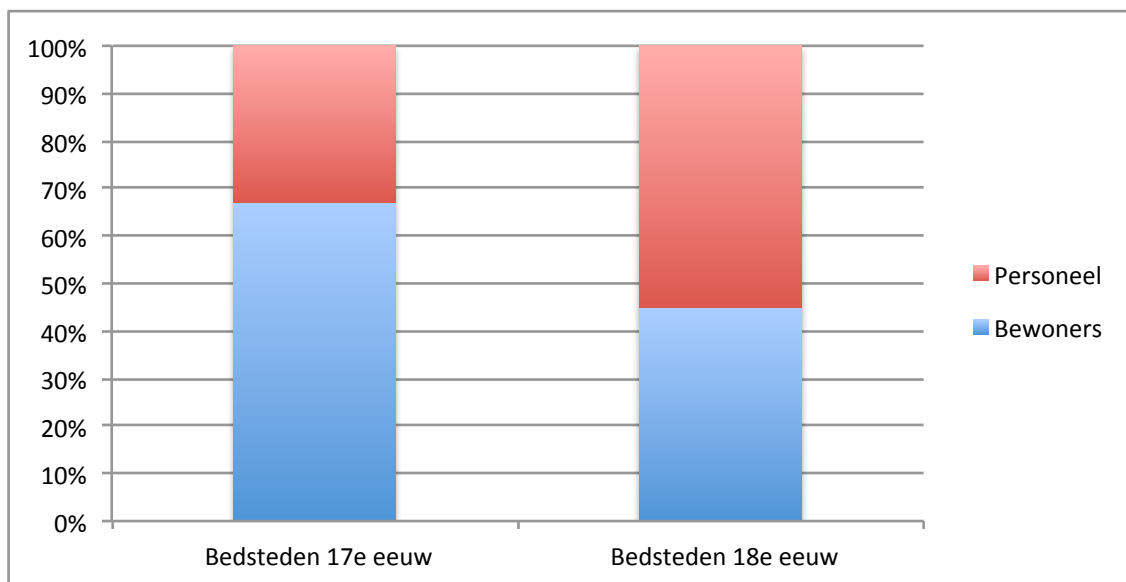
Bijlage 2: Percentage slaappleatsen per ruimte op de hoofdverdieping van het Rapenburg

	1600-1650	1651-1700	1701-1750	1751-1800
Voorhuis	0%	0%	0%	0%
Keuken	0%	25%	17%	10%
Eetzaal	0%	25%	23%	7%
Zaal	50%	50%	27%	0%
Overig	100%	87%	50%	20%

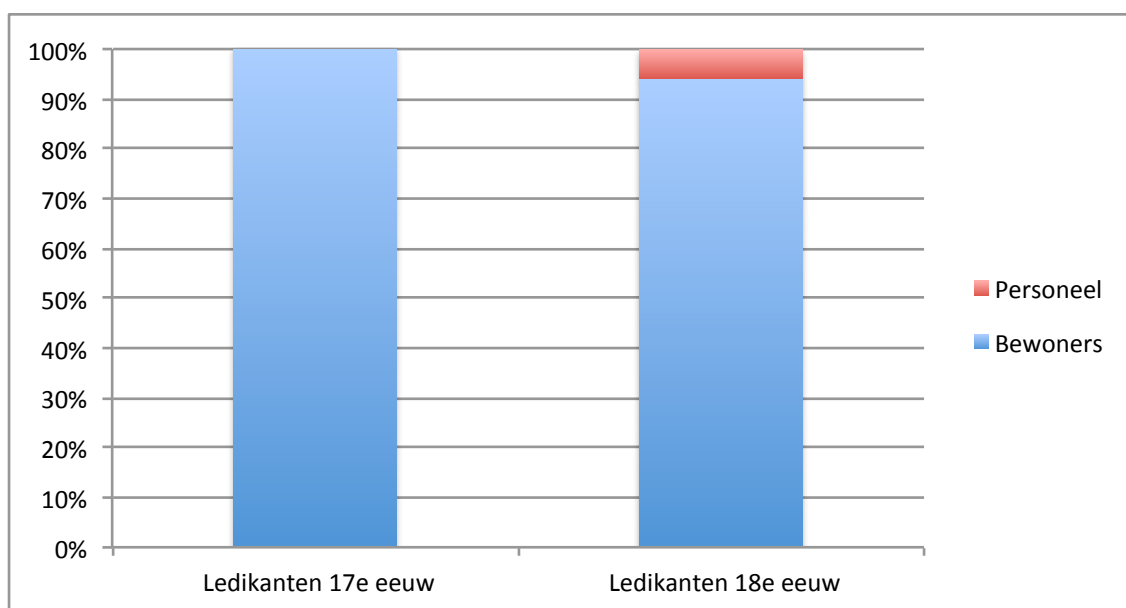

Bijlage 3: Gebruik bedsteden en en ledikanten

	Bedsteden 17e eeuw	Bedsteden 18e eeuw
Bewoners	67%	45%
Personeel	33%	55%

	Ledikanten 17e eeuw	Ledikanten 18e eeuw
Bewoners	100%	94%
Personeel	0%	6%

Literatuurlijst

Baarsen, R., *Nederlandse meubelen 1600-1800*, Zwolle 1993.

Baarsen, R., *Wonen in de Gouden Eeuw. 17de-eeuwse Nederlandse meubelen*, Amsterdam 2007.

Biesboer, P., 'Van Spartaanse behuizingen tot vorstelijke residenties. 1600-1850', in: F. van Burkom (red.), *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*, Zwolle 2001.

Dennis, M., *Court and garden. From the French hôtel to the city of modern architecture*, Cambridge/ Massachusetts 1992⁴ (1986).

Dibie, P., 'La domestication de la chambre à coucher', in: S. Messinger en G. Plaisant (red.), *Rêves d'alcôves. La chambre au cours des siècles*, Paris 1995.

Dupont, F., 'Des chambres avant la chambre', in: S. Messinger en G. Plaisant (red.), *Rêves d'alcôves. La chambre au cours des siècles*, Paris 1995.

Fock, C.W., 'Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam 1987.

Fock, C.W., *Werkelijkheid of schijn. Het beeld van het Hollandse interieur in de zeventiende-eeuwse genreschilderkunst*, Den Haag 1998.

Fock, C.W., 'The décor of domestic entertaining at the time of the Dutch Republic', in: J. de Jong e.a. (red.), *Wooncultuur in de Nederlanden. 1500-1800*, Zwolle 2000.

Fock, C.W., e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001.

Fock, C.W., '1600-1650', in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001.

Fock, C.W., '1650-1700', in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001.

Gasc, N., 'De l'apparat à la naissance de l'intime', in: S. Messinger en G. Plaisant (red.), *Rêves d'alcôves. La chambre au cours des siècles*, Paris 1995.

Girouard, M., *Life in the English country house. A social and architectural history*, Harmondsworth 1978.

Hennis, J.H., *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling. Lange Voorhout 34-36 's Gravenhage. Het voormalige Huis Huguetan*, dl. 2, 's Gravenhage 1983.

Koldewey, E.F., '1750-1800', in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001.

Kooijmans, L., M.R. Prak en J.J. de Jong, 'Wonen op stand. De woningen van vooraanstaande families te Gouda, Hoorn en Leiden in de 18^e eeuw', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam 1987.

Laan, B., 'De poëzie van de Nederlandse binnenruimte', in: F. van Burkom (red.), *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*, Zwolle 2001.

Laugier, M.-A., *Essay sur l'architecture*, Paris 1755² (1753).

Loughman, J. en J.M. Montias, *Public and private spaces*, Zwolle 2000.

Lunsingh Scheurleer, Th. H., C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 1-6, Leiden 1986-1992.

Mare, H. de, 'Het huis, de natuur en het vroegmoderne architectonische kennissysteem van Simon Stevin', in: J. de Jong e.a. (red.), *Wooncultuur in de Nederlanden. 1500-1800*, Zwolle 2001.

Meischke, R. en H.J. Zandkuijl, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800. Vijftig jaar vereniging 'Hendrick de Keiser'*, Haarlem 1969.

Meischke, R., e.a., *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1993.

Meischke, R., e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995.

Meischke, R., H.J. Zandkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1997.

Montijn, I., *Tussen stro en veren. Het bed in het Nederlandse interieur*, Amsterdam 2006.

Orsel, E., 'Een fraij gezicht, het Leidsche huis in de 17de eeuw. Een poging tot typologiesering', in: M. Bock e.a. (red.), *Bulletin KNOB* 106 (2007) nr. 1.

Ottenheim, K.A., *Philips Vingboons (1607-1678). Architect*, Zutphen 1989.

- Ottenheim, K.A., W. Terlouw en R. van Zoest, *Daniel Marot. Vormgever van een deftig bestaan*, Amsterdam/Zuthen 1988.
- Pijzel- Dommisse, J., *Het Nederlandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17^e en 18^e eeuw*, Zwolle/Amsterdam 2000.
- Pijzel-Dommisse, J., '1700-1750', in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001.
- Pluym, W. van der, *Het Nederlandse binnenhuis en zijn meubels. 1450-1650*, dl. 1, Amsterdam 1946.
- Pluym, W. van der, *Het Nederlandse binnenhuis en zijn meubels. 1650-1750*, dl. 2, Amsterdam 1946.
- Praz, M., *Het Europese binnenhuis. Stijlveranderingen in de interieurkunst van het Romeinse Rijk tot het begin van de twintigste eeuw*, Utrecht 1965.
- Schaik, A.-M. van, 'Aristocraten en patriciers. De 18de eeuw', in: T. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten mensen en macht*, Zwolle 1998.
- Schmidt, F.H., *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw*, Zwolle 1999.
- Sluyterman, K., *Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*, 's Gravenhage 1975² (1918).
- Thornton, P., *Seventeenth-century interior decoration in England, France and Holland*, New Haven/London 1978.
- Thornton, P., *Authentic decor. The domestic interior 1620-1920*, London 1985² (1984).
- Tussenbroek, G. van, 'Het interieur van het Huis Schuylenburch (1715-1968)', in: O. Asendorf (red.), *Huis Schuylenburch. Regenten als architectonisch smaakmakers*, Köln 2005.
- Vingboons, P., J. Vingboons en J. Blaeu, 'Afbeeldsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft', dl. 1, Amsterdam 1648, in: K. Ottenheim, *Philips Vingboons (1606-1678). Architect*, Zutphen 1989.
- Vingboons, P., 'Tweede deel van de afbeeldsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft', dl. 2, Amsterdam 1674, in: K. Ottenheim, *Philips Vingboons (1606-1678). Architect*, Zutphen 1989.
- Vlaardingbroek, P.F., 'De wereld aan de gracht. Architectuur en interieur 1600-1800', in: P.F. Vlaardingbroek (red.), *De wereld aan de Amsterdamse grachten*, Amsterdam 2013

Voorst tot Voorst, J.M.W. van, , *Meubelen in Nederland 1840-1900 (II)*, Lochem 1979.

Wijsenbeek-Olthuis, T. (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten mensen en macht*, Zwolle 1998.

Wijsenbeek-Olthuis, T. F., 'Magistraten, edelen en buurtverenigingen. De 17de eeuw', in: T. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten mensen en macht*, Zwolle 1998.

Wijsenbeek-Olthuis, T.F., 'Woongenot van armen in de 18^e eeuw', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam 1987.

Zoest, R. van en X. Van Eck, *Huis Schuylenburg*, 's Gravenhage 1988, pp. 28-32.

[Anoniem], *allerlei over bedden en over slapen*, Bazel 1955, ongepagineerd.

Literatuur en andere bronnen van het huizenonderzoek

Leiden, Rapenburg (R) 1600-1700

R 33 (1616): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 1, Leiden 1986, pp. 360-365 en pp. 397-403.

R 26 (1630): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 2, Leiden 1989, pp. 530-535 en pp. 571-577.

R 48 (1650): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 2, Leiden 1990, pp. 494-496 en pp. 570-573.

R 37 (1650): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 2, Leiden 1992, pp. 853-860.

R 23 (1653): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 1, Leiden 1986, pp. 403-406 en pp. 428-431.

R 24 (1656): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 2, Leiden 1989, pp. 448-453 en pp. 488-494.

R 61 (1660): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 1, Leiden 1992, pp. 166-169 en pp. 222-231.

R 28B (1661): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 2, Leiden 1989, pp. 630-635 en pp. 669-677.

R 16 (1670): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 1, Leiden 1987, pp. 270-272 en pp. 306-308.

R 31 (1673): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 1, Leiden 1988, pp. 282-295 en pp. 335-342.

R 45 (1675): C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 band 2, Leiden 1992, pp. 865-869 en Th. H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 band 2, Leiden 1988, p. 641.

R 10 (1690): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1987, pp. 588-591 en pp. 629-633.

Eenvoudige huizen

R 17 (1653): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 1, Leiden 1986, pp. 24254-255 en pp. 259-261.

R 27 (1669): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 1, Leiden 1988, p. 129 en pp. 174-176.

R 28^E (1670): Th. H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 2, Leiden 1989, pp. 651-652 en pp. 685-686.

R 54 (1671): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 2, Leiden 1990, pp. 743-745.

R 30 (1677): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 2, Leiden 1990, pp. 61-62 en pp. 73-74.

R 32 (1693): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 1, Leiden 1990, pp. 93-94 en pp. 110-112.

R 56 (1695): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 2, Leiden 1990, pp. 777-778 en pp. 794-795.

Leiden, Rapenburg (R) 1700-1800

R 43 (1702): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 2, Leiden 1992, pp. 860-865.

R 71 (1713): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 2, Leiden 1992, pp. 724-725 en pp. 764-767.

R 29 (1714): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 2, Leiden 1992, pp. 846-853.

R 41 (1715): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 2, Leiden 1988, pp. 557-560 en pp. 572-580.

R 2 (1715): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1987, pp. 91-94 en pp. 131-136.

R 16 (1719): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 1, Leiden 1989, pp. 273-275 en pp. 308-314.

R 35 (1727): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 2, Leiden 1988, pp. 467-470 en pp. 486-497.

R 26 (1729): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 2, Leiden 1989, pp. 539-543 en pp. 577-583.

R 52 (1733): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 2, Leiden 1990, pp. 654-656 en pp. 686-691.

R 65 (1739): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl 6 bd. 1, Leiden 1992, pp. 341-355 en pp. 480-494.

R 2 (1740): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1987, pp. 97-100 en pp. 136-140.

- R 63 (1743): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl 6 bd. 1, Leiden 1992, pp. 258-260 en pp. 274-277.
- R 23 (1746): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 2, Leiden 1992, pp. 843-845.
- R 24 (1747): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 2, Leiden 1989, pp. 457-460 en pp. 503-508.
- R 69 (1749): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 2, Leiden 1992, pp. 644-645 en pp. 687-691.
- R 6 (1749): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1987, pp. 341-365 en pp. 487-501.
- R 40 (1749): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 1, Leiden 1990, pp. 334-336 en pp. 374-376.
- R 19 (1751): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 1, Leiden 1986, pp. 285-289 en pp. 324-331.
- R 67 (1759): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 2, Leiden 1992, pp. 504-543 en pp. 577-586.
- R 10 (1759-1760): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1987, pp. 596-599 en pp. 663-641.
- R 52 (1762): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 2, Leiden 1990, pp. 657-659 en pp. 691-694.
- R 12 (1766): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 1, Leiden 1989, pp. 160-164 en pp. 195-205.
- R 38 (1771): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 1, Leiden 1990, pp. 274- 276 en pp. 299-304.
- R 53 (1771): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 2, Leiden 1988, pp. 758-761 en pp. 770-777.
- R 36 (1771): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 1, Leiden 1990, pp. 200-202 en pp. 226-233.
- R 59 (1772): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl 6 bd. 1, Leiden 1992, pp. 105-109 en pp. 127-134.
- R 16 (1774): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 1, Leiden 1989, pp. 282-285 en pp. 316-324.
- R 52 (1777): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 2, Leiden 1990, pp. 661-663 en pp. 694-701.
- R 36 (1778): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 1, Leiden 1990, pp. 205-209 en pp. 233-239.
- R 33 (1784): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 1, Leiden 1988, pp. 371-377 en pp. 403-413.
- R 19 (1785): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 1, Leiden 1986, pp. 291-291 en pp. 331-336.
- R 26 (1785): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 2, Leiden 1989, pp. 548-552 en pp. 583-589.

- R. 12 (1790): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 1, Leiden 1989, pp. 172-175 en 211-224.
- R 43 (1791): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 2, Leiden 1988, pp. 601-604 en pp. 617-626.
- R 43 (1793): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 2, Leiden 1988, pp. 605-607 en pp. 626-630.
- R 38 (1797): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 1, Leiden 1990, pp. 281-283 en pp 306-308.
- R 8 (1799): Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1987, pp. 536-539 en pp. 565-570.

Den Haag, Lange Voorhout (LV)/Vijverberg (V)/ Prinsessegracht (P) 1600-1700

- LV 34 (1651): Haags gemeentearchief (HGA), Not. Arch., nr. 138-111, 16-3-1651.
- ? J. van de Lisse (1658): HGA, Not. Arch., nr. 337-489 e.v. 28-30-9-1658.
- LV ?, P. Panhuys (1660): HGA, Not. Arch., nr. 254-59 e.v., april 1660.
- V ?, M. van Niebruggen (1661): HGA, Not. Arch., nr. 199-163, 31-3-1661.
- V ?, V. Richard (1669): HGA, Not. Arch., nr. 281-43 e.v. 30-1-1669.
- V ? (1669): HGA, Not. Arch., nr. 459-343 e.v., 23-7-1669.
- LV 81 (1681): HGA, Not. Arch., nr. 466-563 e.v., 19-8-1681.

Den Haag, Lange Voorhout (LV)/Vijverberg (V)/ Prinsessegracht (P) 1700-1800

- LV 15 (1723): HGA, Not. Arch., nr. 1577, f. 409-576, 11-4-1723.
- LV 5 (1744): HGA, Not. Arch., nr. 2078, 15-10-1744.
- LV 104 (1751): HGA, Not. Arch., nr. 2291, nr. 26, 29-4-1751.
- LV 21 (1753): HGA, Not. Arch., nr. 3212, 25-8-1753.
- LV 34-36 (1767): HGA, Not. Arch., nr. 3200, f. 263, 10-1-1767.
- LV 42 (1770): HGA, Not. Arch., nr. 3940, f. 3 e.v., 11-1-1770.
- LV 32 (1771): HGA, Not. Arch., nr. 4196, f. 741, 4-1-1771.
- LV 56 (1776): HGA, Not. Arch., nr. 3901, f. 209-411, 6-12-1776.
- LV 104 (1777): HGA, Not. Arch., nr. 4528, f. 339-424, 8-11-1777.
- ? J. van Meerlo (1781): HGA, Not. Arch., nr. 4201, f. 233-397/ f. 715-731, 28-5-1781.
- P 29 (1805): HGA, Not. Arch., nr. 4452, f. 85, 29-8-1805.

Gewest Holland 1600-1800

- Dordrecht, Wijnstraat 51 (boedelinventaris 1651): J. Loughman en J.M. Montias, *Public and private spaces*, Zwolle 2000, pp. 143-150.
- Dordrecht, Wijnstraat 71/73 (boedelinventaris 1654): R. Meischke, H.J. Zandkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1997, pp. 262-268.
- Amsterdam, Herengracht 182 (boedelinventaris 1655): I. Van Eeghen, 'Herengracht 182', in: *Amstelodenum*, jaarboek 9 (1911), pp. 31-54.
- Amsterdam, Herengracht 170-172 (boedelinventaris 1664): R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, pp. 245-260.

Dordrecht, Wijnstraat (boedelinventaris 1685): J. Loughman en J.M. Montias, *Public and private spaces*, Zwolle 2000, pp. 158-164.

Amsterdam, Prinsengracht 1001 (bestek 1694): R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, pp. 339-342.

Amsterdam, Egelantiersgracht 73 (bestek 1705): R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, pp. 289-291.

Amsterdam, Herengracht 476 (boedelinventaris 1756): R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, pp. 314-325.

Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 264 (boedelinventaris 1768): R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, pp. 200-207.

Amsterdam, Herengracht 241 (boedelinventaris 1768): info drs N.F. (Niek) Smit, Vereniging Hendrick de Keyser.

Amsterdam, Herengracht 241 (boedelinventaris 1798): info drs N.F. (Niek) Smit, Vereniging Hendrick de Keyser.

Amsterdam, Keizersgracht 387 (boedelinventaris 1805): R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, pp. 307-313.

Prenten van Afbeeldingen 1648 (deel I) van Philips Vingboons.

Prenten van plattegronden van Amsterdamse stadswoningen:

Afb. 3 Herengracht 168 (1638).

Afb. 5 Herengracht 237 (1640).

Afb. 7 Herengracht 237 (1640), tweede ontwerp.

Afb. 9 Niet uitgevoerd.

Afb. 11 Niet uitgevoerd.

Afb. 17 Keizersgracht 319 (1639).

Afb. 19 Niet uitgevoerd.

Afb. 21 Oude Turfmarkt (1643-1645).

Afb. 23 Oude Turfmarkt/Rokin (1641-1643).

Afb. 25 Rokin 95 (1646).

Afb. 31 Singel 548 (1638- 1641).

Afb. 37 Kloveniersburgwal 95 (1642).

Afb. 44 Gelderse Kade 18 (1641).

Prenten van Afbeeldingen 1674 (deel II) van Philips Vingboons

Prenten van plattegronden van Amsterdamse stadswoningen:

Afb. 1 Kloveniersburgwal 77 (1650).

Afb. 3 Oudezijds Voorburgwal 316 (1655).

Afb. 7 Oudezijds Voorburgwal 205-207 (1650).

Afb. 32 Herengracht 386 (1663-1665).

Afb. 36 Keizersgracht 577 (1664).
Afb. 40 Herengracht 412 (1664-1667).
Afb. 44 Singel 460 (1661)
Afb. 46 en 47 Herengracht 364-370 (1660-1662).
Afb. 53 Herengracht 450 (1665-1671).
Afb. 61 Herengracht 466 (1669).
Afb. 67 Herengracht 135 [z.j.]
Afb. 71 Niet uitgevoerd.
Afb. 73 Niet uitgevoerd.

Afbeeldingen 'Waar-te-rusten'

Afb. 2 Ingebouwde bedstede.
Schilderij van Cornelis de Man, *De geldteller*, circa 1670.

Afb. 3 Bedstede bij de haard en wieg.
Schilderij van Esaias Boursse, *Interieur met familieportret en kraambed*, 1665-1670.

Afb. 4 Gedeelte van een betimmering met ledikant.
Dordrecht 1626.

Afb. 5 Ledikant eerste kwart achttiende eeuw.

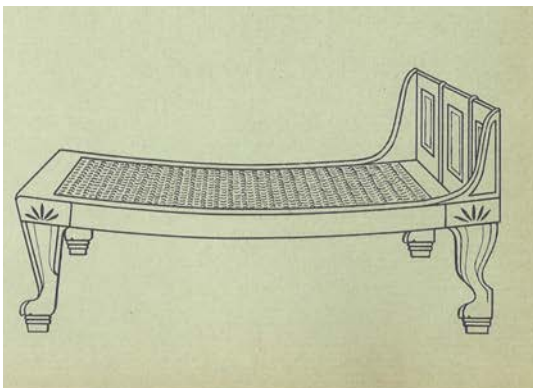
Afb. 6 Een *lit d'ange* vierde kwart achttiende eeuw.

Afb. 7 Een paviljoenbed 1660-1664. Tekening van Gesina ter Borch, *Gezelschap aan het kaartspelen*, 1660-1664.

Afb. 8 Uniforme inrichting van een kamer met ledikant uit het *Poppenhuis* van Petronella Dunois. *De kraamkamer*, 1676, Amsterdam Rijksmuseum.

Afb. 9 Egyptisch rustbed.

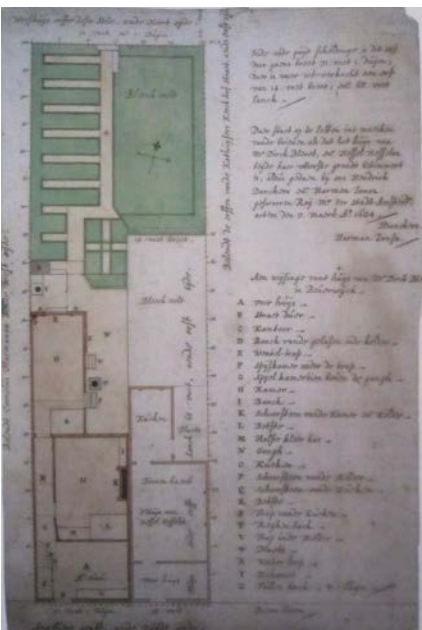
Afb. 10 Rustbed in kasteel Amerongen vermoedelijk eind achttiende eeuw.

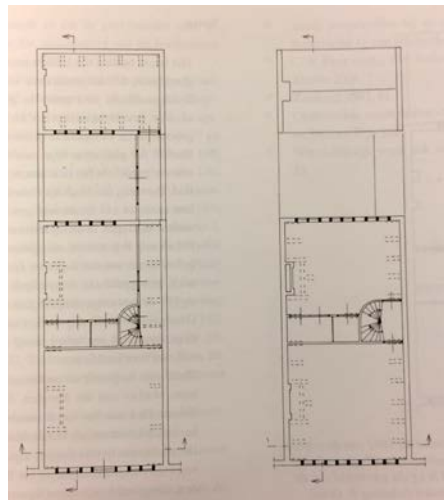
Afb. 11 Kinderledikant 1620-1650.

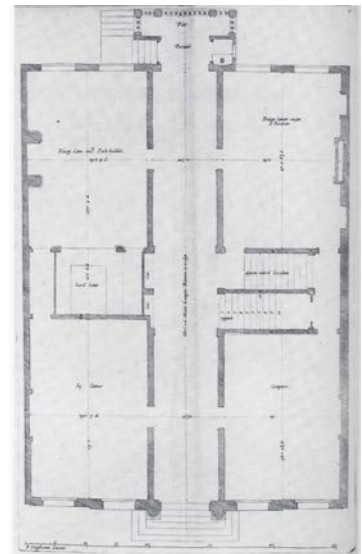
Afb. 12 Een wieg uit het Poppenhuis van Petronella Dunois. De kraamkamer, 1676, Amsterdam Rijksmuseum.

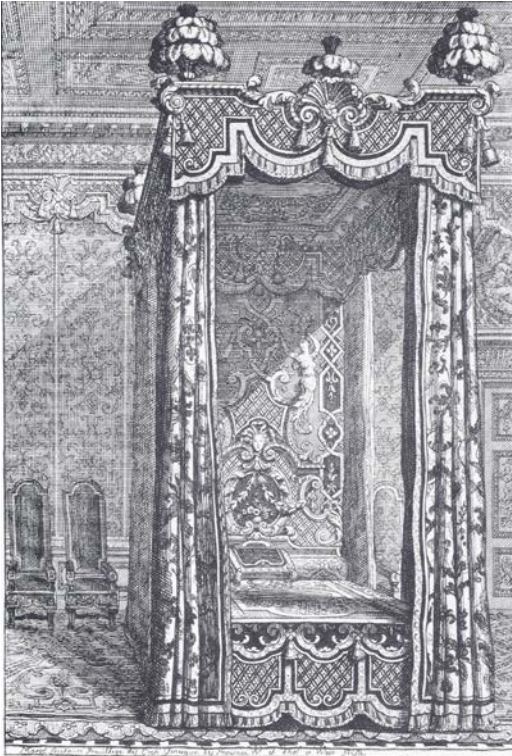
Afb. 13 Daniël van Breen, *Grondplan van twee huizen in de Anjerliersgracht, Amsterdam, 1634* Uitbreiding en gang naast binnenhaard.

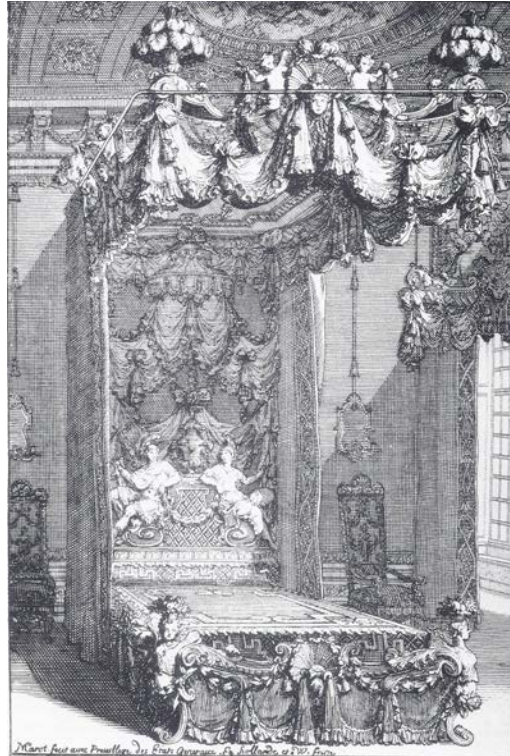
Afb. 14 Hoofd- en bovenverdieping van een zeventiende-eeuws Leids 'standaardhuis' met een voorhuis en een losgekoppeld achterhuis.

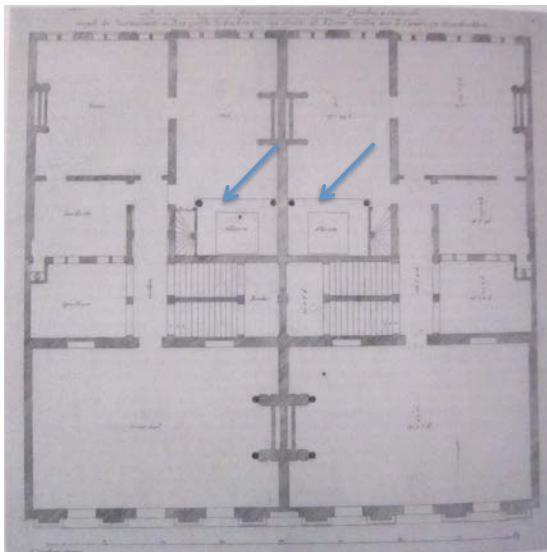
Afb. 15 Breed huis met trappartij in het midden. Ontwerp Vingboons 1669.

Afb. 16 Ontwerp ledikant Marot.

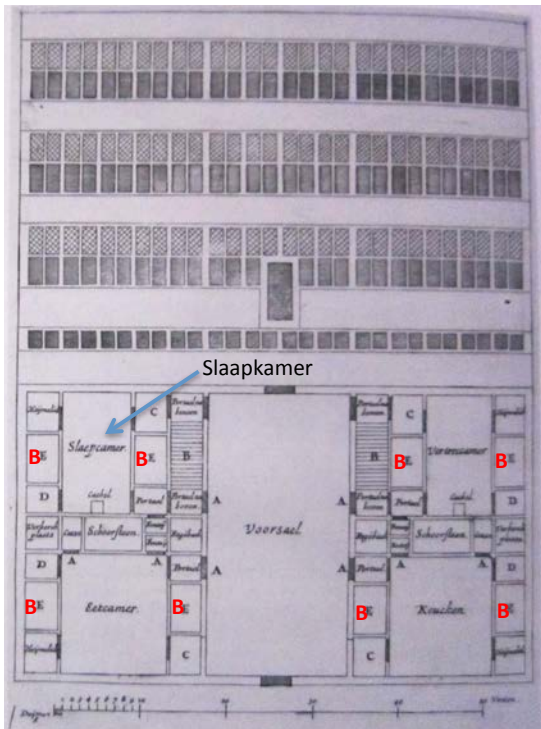
Afb. 17 Ontwerp ledikant, ook wel *lit à la duchesse*, Marot.

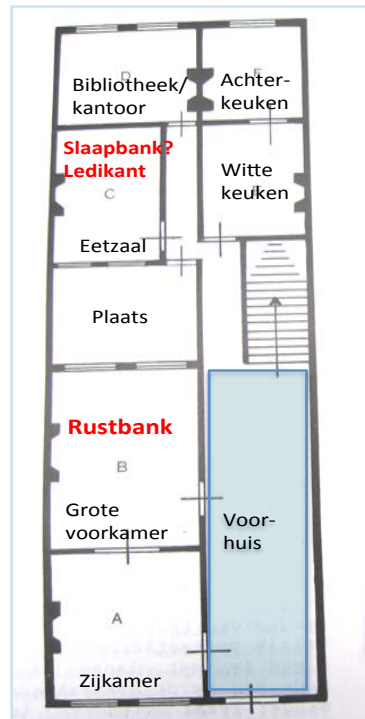
Afb. 18 Justus Vingboons, *Plattegrond van de hoofdverdieping van het Trippenhuis, Kloveniersburgwal 29-31, Amsterdam, 1660*. Blauwe pijlen geven alkoven in de zaal aan.

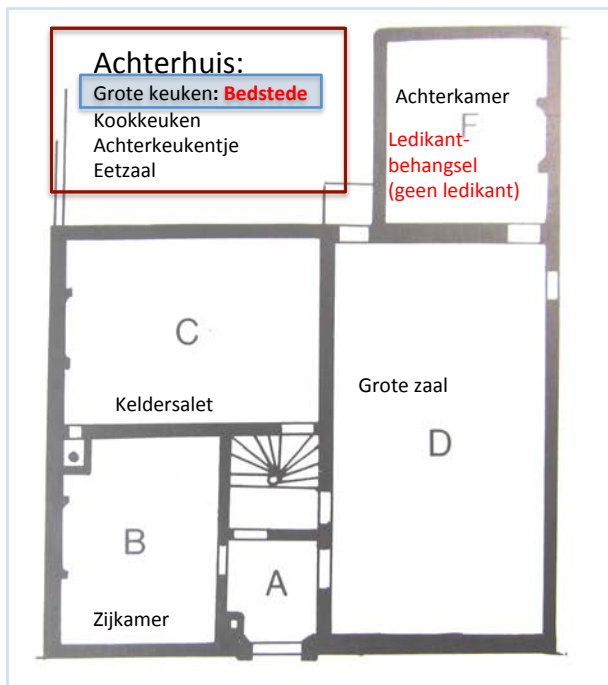
Afb. 19 Ledikant in een alkoof eind zeventiende eeuw. Schilderij van Mattheijs Naiveu, *Kraamkamer*, 1695-1700.

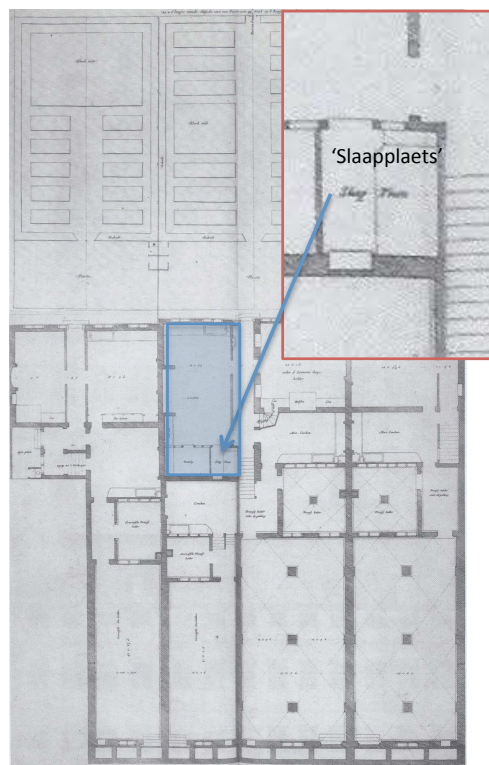
Afb. 20 Simon Stevin, tekening van het huis in de 17^e eeuw. Slaapkamer, eetkamer, vertrekkamer en keuken allen met bedsteden. B=bedsteden

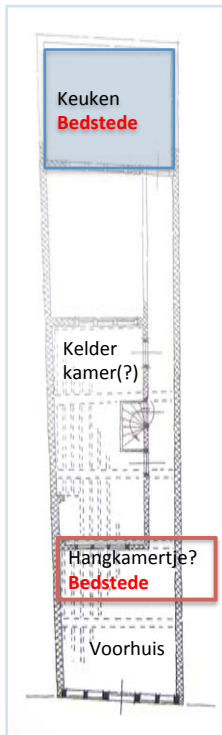
Afb. 21 Leiden, Rapenburg 10. Reconstructie hoofdverdieping volgens boedelinventaris 1690. Indeling hoofdverdieping 1690 met voorhuis als ingangspartij.

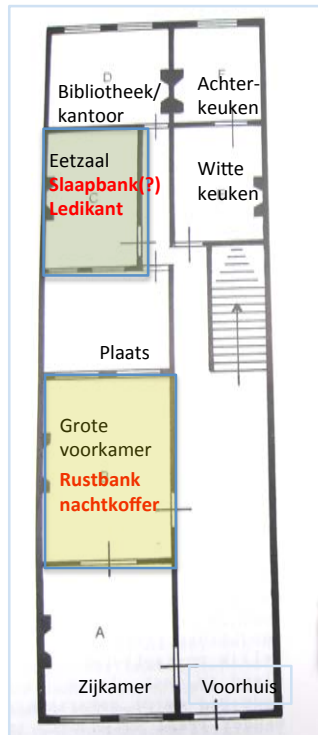
Afb. 22 Leiden, Rapenburg 61 zonder achterhuis. Reconstructie hoofdverdieping 1622. Keuken met bedstede in achterhuis in 1656.

Afb. 23 Amsterdam, Herengracht 364-370. Slaapplaats in keuken souterrain. Ontwerp Vingboons 1660-1662.

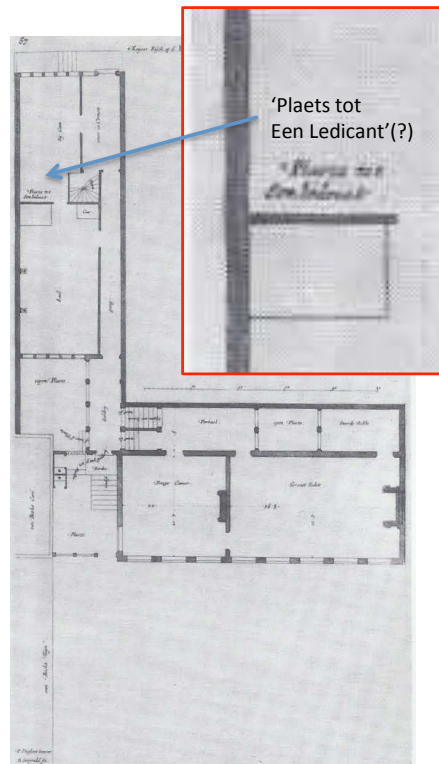
Afb. 24 Dordrecht, Wijnstraat 71/73. Reconstructie hoofdverdieping vóór 1630. Slaapmogelijkheid in keuken 1654.

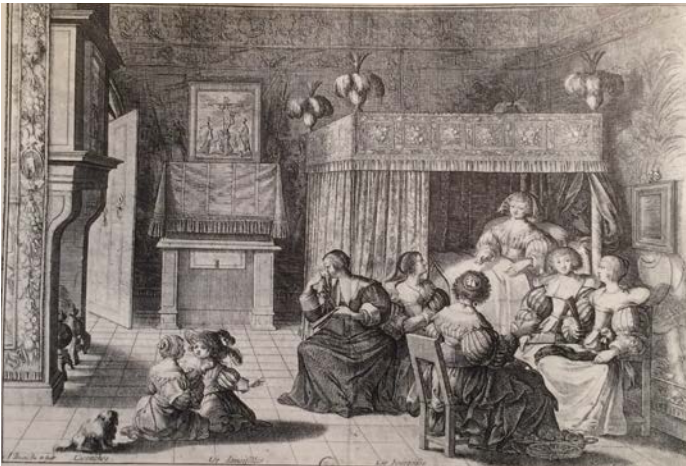
Afb. 25 Leiden, Rapenburg 10. Reconstructie aan de hand van boedelinventaris 1690. Slaapmogelijkheden hoofdverdieping in eetzaal en zaal in 1690.

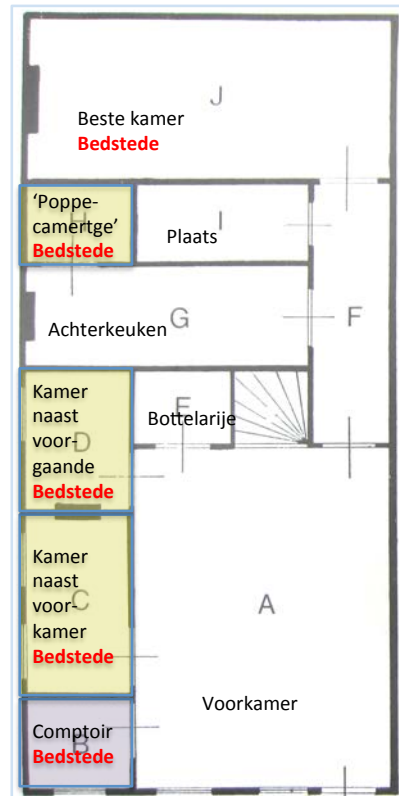
Afb. 26 Rembrandt van Rijn, *Saskia in het kraambed*, 1639. Slaapmogelijkheid in Rembrandts zaal.

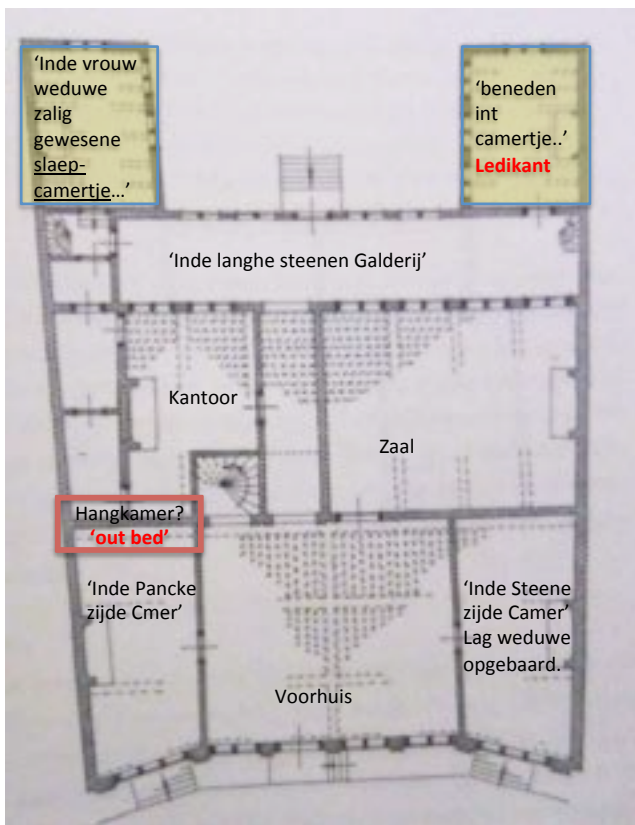
Afb. 27 Amsterdam, Herengracht 135. Ontwerp Vingboons [z.j.]. Slaapplaats in kleine zaal hoofdverdieping.

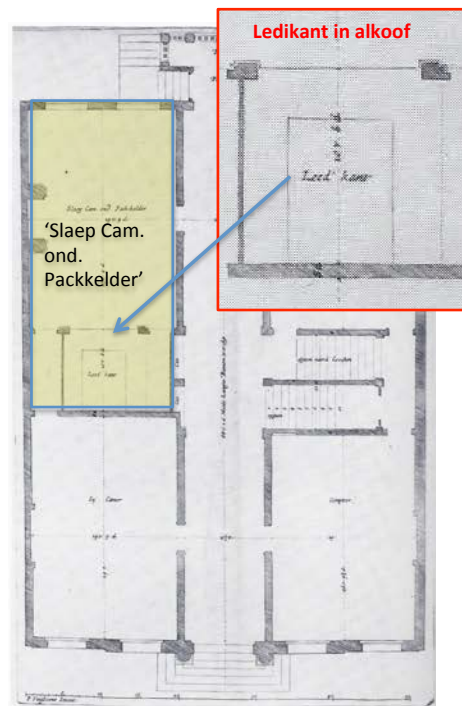
Afb. 28 Gravure van Abraham Bosse, *Visite à l'accouché*, [1630]. Slaapmogelijkheid in een vertrek waar men gasten ontving in intieme kring op de hoofd- of bovenverdieping.

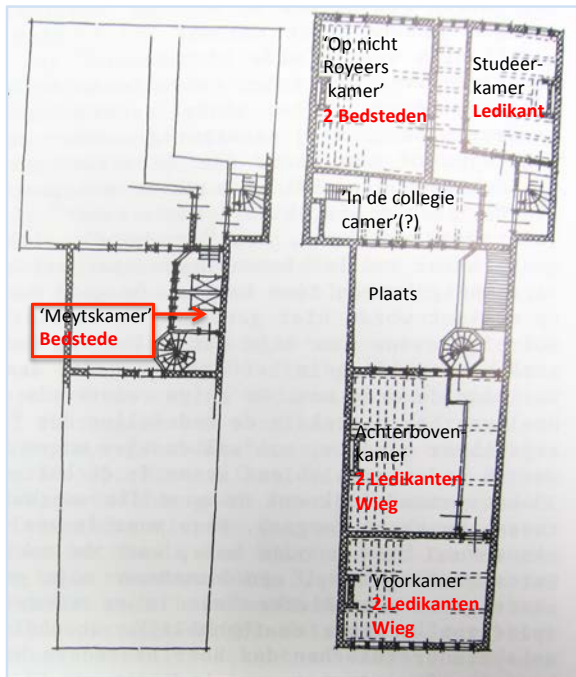
Afb. 29 Leiden, Rapenburg 23. Reconstructie hoofdverdieping volgens boedelinventaris 1653. Bedsteden in kantoor en overige vertrekken in 1653.

Afb. 30 Amsterdam, Herengracht 170-172. Reconstructie hoofdverdieping 1664. Slaapkamer zonder slaapmogelijkheid in linker vleugel en ledikant in andere vleugel.

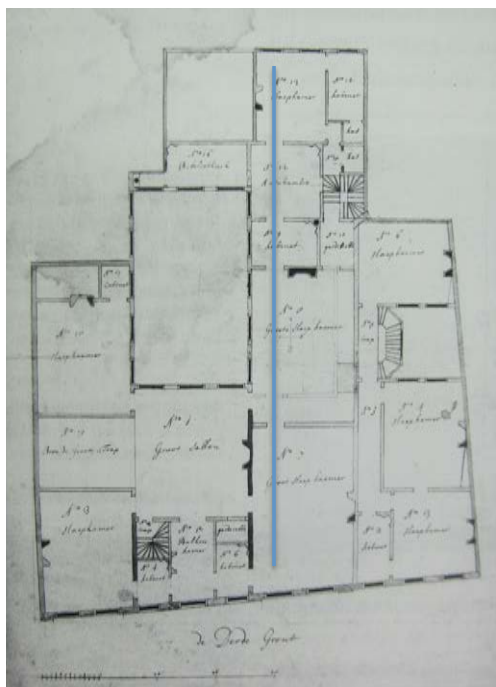
Afb. 31 Amsterdam, Herengracht 466. Ontwerp Vingboons 1669. Slaapkamer met alkoof.

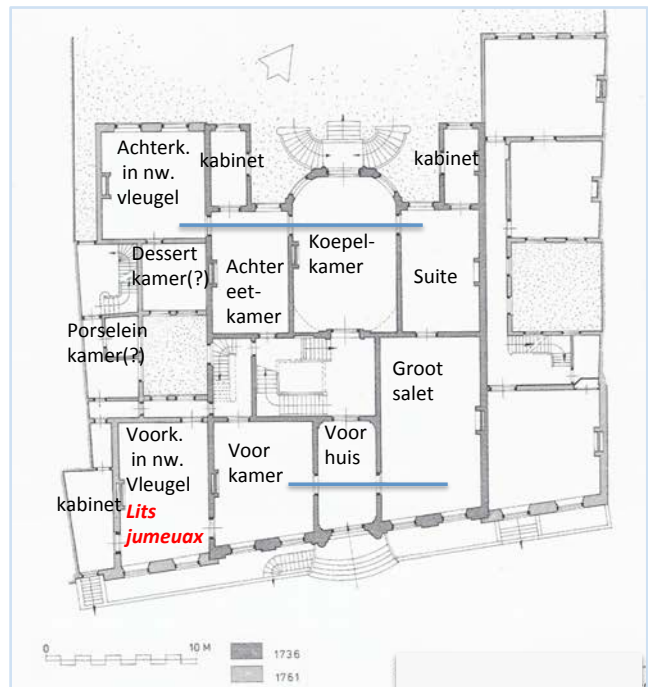
Afb. 32 Leiden, Rapenburg 31. Reconstructie tussen- en bovenverdieping 1664. Slaapmogelijkheden in 1673. Inrichting bovenverdieping mede bepaald door beroep eigenaar (hoogleraar geneeskunde en chemie).

Afb. 33 Vertrek met ledikant en een dame aan haar toilet. Schilderij van Jan van Noordt, *Vrouw voor spiegel zittend*, 1670.

Afb. 34 Bouwplan 1715 van eerste bovenverdieping Huis Schuylenburg aan de Vijverberg in Den Haag. — = enfilade van grote slaapkamer, gang, grote slaapkamer, kabinet, antichambre, slaapkamer, waarbij aan de laatste nog een kabinet is verbonden.

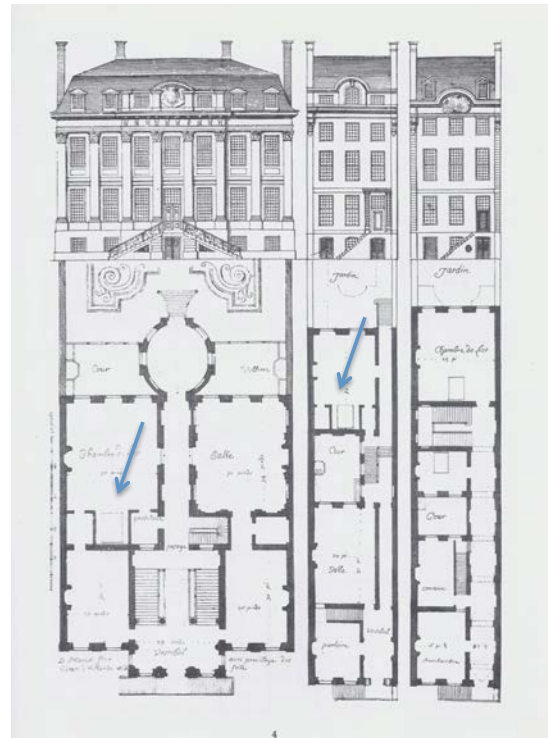
Afb. 35 Ontwerp uitbreiding De Swart 1761, Lange Voorhout 34-36 Den Haag. Reconstructie indeling hoofdverdieping 1761. — = enfilade

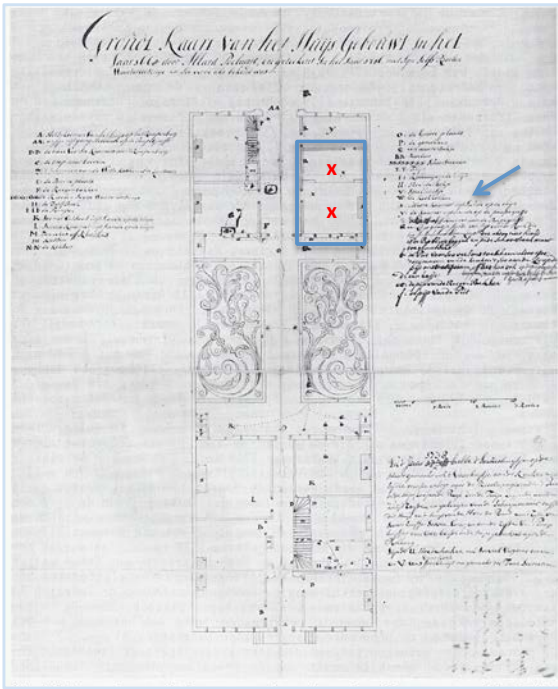
Afb. 36 Ontwerp De Swart 1760, Lange Voorhout 74 Den Haag . Plattegrond hoofdverdieping, eerste en tweede verdieping.

Afb. 37 Kamer met alkoof. Tekening van Cornelis Troost, *De ochtend na het St. Nicolaasfeest*, 1740-1750.

Afb. 38 Drie ontwerpen van Marot vóór 1712 voor huizen in Amsterdam. Plattegronden waarvan twee vertrekken op de hoofdverdieping met alkoof.

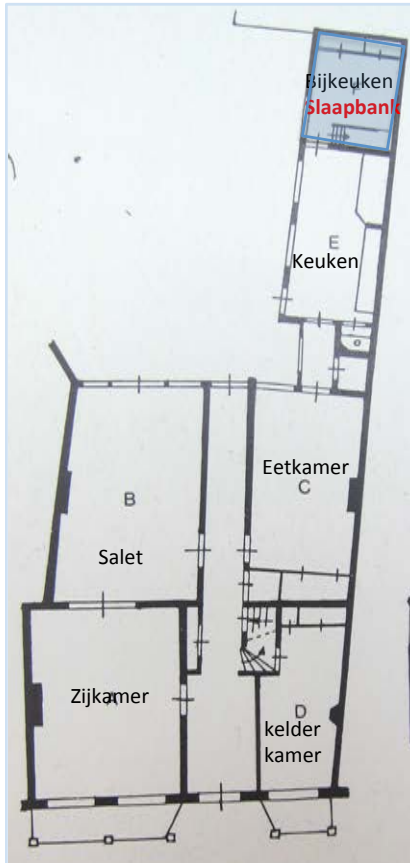
Afb. 39 Leiden, Rapenburg 6. Plattegrond 1716, hoofdverdieping met achterhuis en alkoofkamer. X = 'Alkove kamer uytziende op de thuyt'

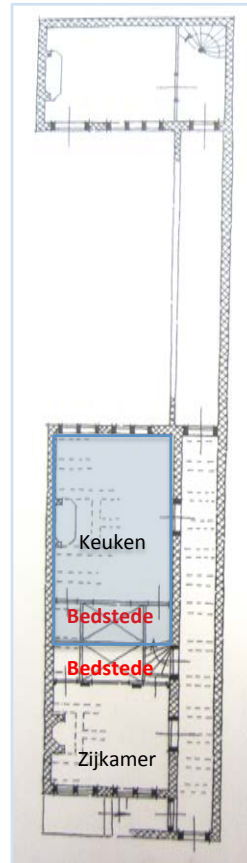
Afb. 40 Bedstede in keuken. Schilderij van Abraham Hendrik van Beesten, *Vrolijk gezelschap in keuken*, 1736.

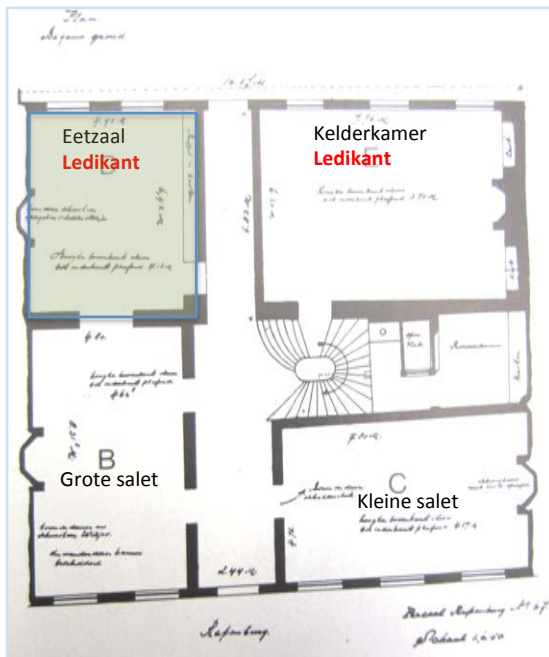
Afb. 41 Alkoof in eetzaal. Schilderij van Cornelis Troost, *Rumor erat in casa*, vierde scène uit de NELRI serie, 1739-1740.

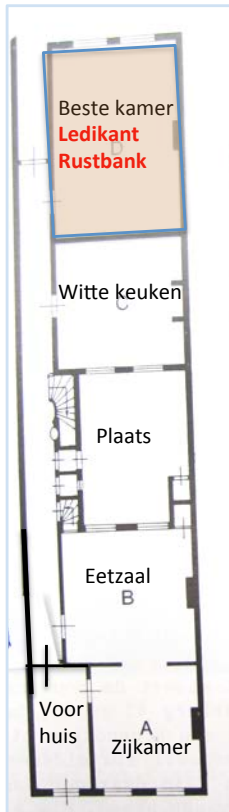
Afb. 42 Leiden, Rapenburg 40. Plattegrond hoofdverdieping 1986 geeft indruk indeling 1749. Slaapbank in bijkeuken.

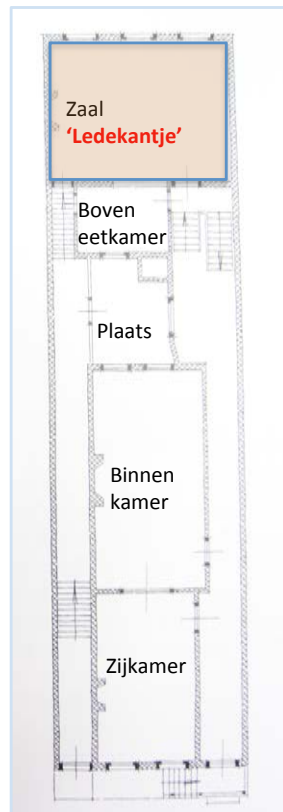
Afb. 43 Amsterdam, Egelantiersgracht 73. Reconstructie souterrain 1705. Bedstede in keuken.

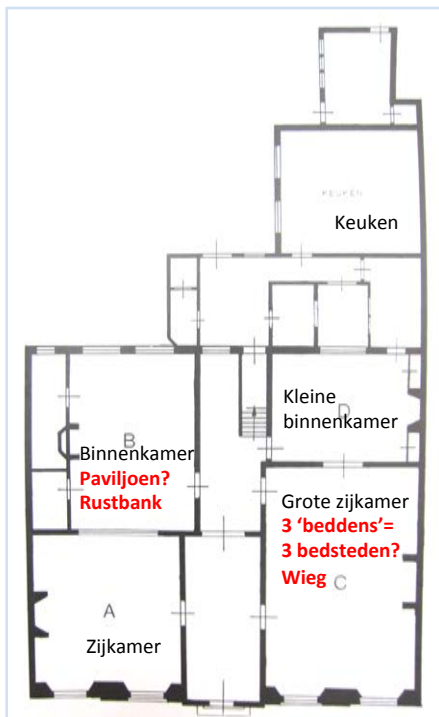
Afb. 44 Leiden Rapenburg 67. Plattegrond hoofdverdieping 1898, die toestand circa 1760 weergeeft. Ledikant in eetzaal.

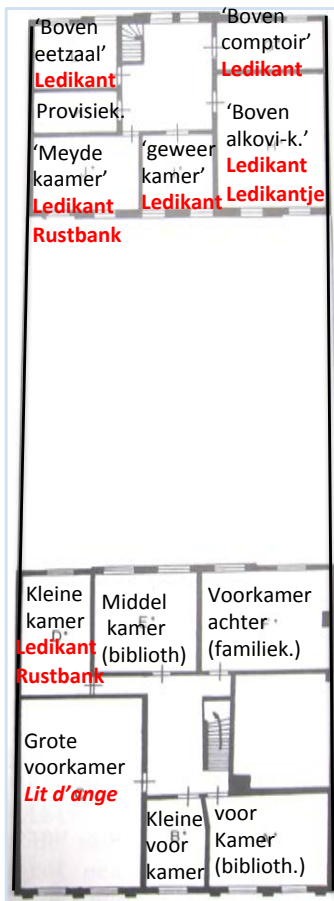
Afb. 45 Leiden, Rapenburg 41. Plattegrond hoofdverdieping 1930 geeft indruk indeling 1715. Ledikant in zaal.

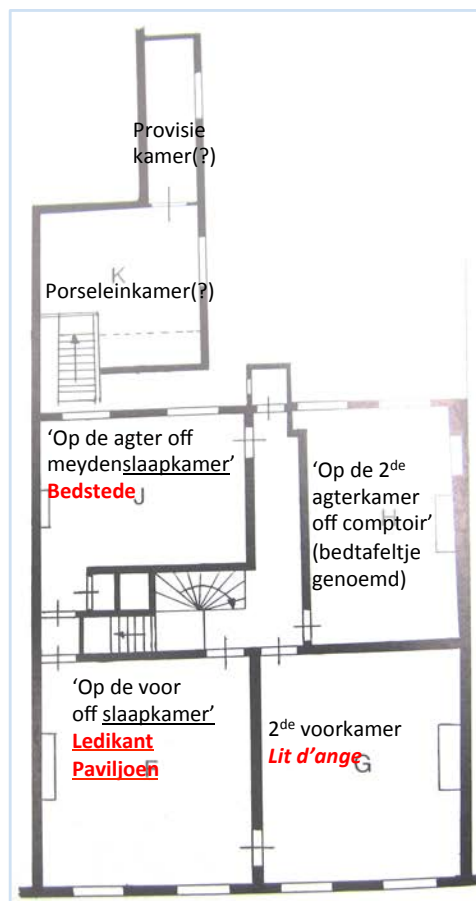
Afb. 46 Amsterdam, Keizersgracht 387. Reconstructie hoofdverdieping 1817. Ledikantje in zaal.

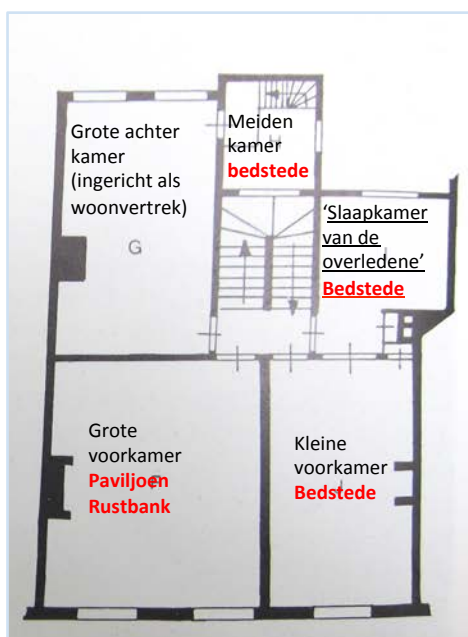
Afb. 47 Leiden, Rapenburg 8. Plattegrond hoofdverdieping 1950. Indeling nagenoeg hetzelfde als midden 18^e eeuw. Overige vertrekken met slaapmogelijkheden in 1799. Drie 'beddens' genoemd, onduidelijk of het hier om drie bedsteden gaat (gordijnen geven geen uitsluitel).

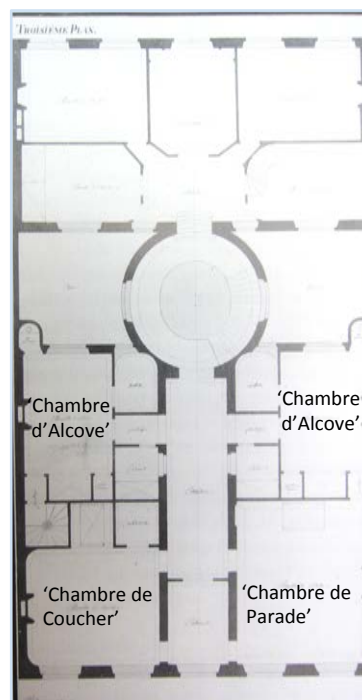
Afb. 48 Leiden, Rapenburg 6. Vermoedelijke indeling circa 1716 eerste bovenverdieping. Slaapmogelijkheden 1749/1766.

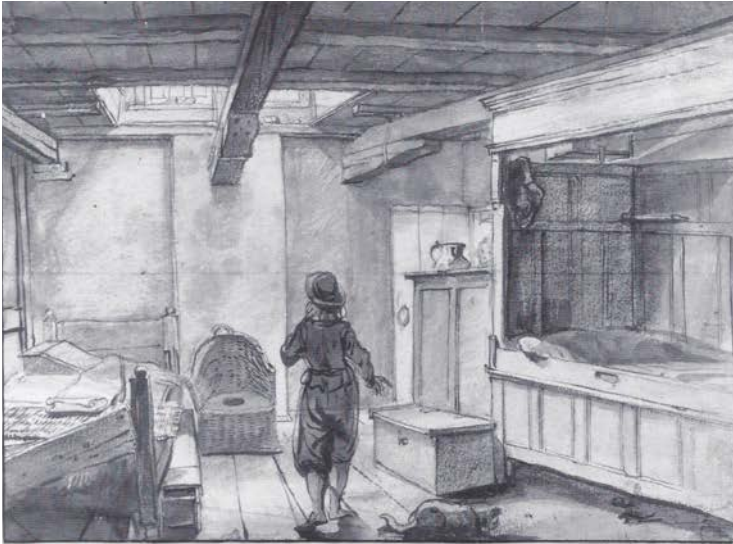
Afb. 49 Leiden, Rapenburg 16. Plattegrond bovenverdieping 1983 geeft indruk indeling 1774 met slaapmogelijkheden in verschillende vertrekken.

Afb. 50 Leiden, Rapenburg 38. Plattegrond bovenverdieping 1962 geeft indruk indeling vanaf midden 18^e eeuw. Diverse slaapmogelijkheden 1771.

Afb. 51 Amsterdam, Herengracht 182. Bouwtekening Druck 1772. De eerste bovenverdieping.

Afb. 52 Slaapplaatsen voor het personeel op zolder. Pentekening [Anoniem], *Jongeman in eenvoudig interieur op zolder*, 1640-1645.

Afbeeldingenlijst

- Afb. titelblad Een slaappleats. Ontwerp Daniel Marot 1690. Foto: P. Thornton, *Seventeenth-century interior decoration in England, France and Holland*, New Haven/London 1978, p. 100.
- Afb. 2 Ingebouwde bedstede. Schilderij van Cornelis de Man, *De geldteller*, circa 1670. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 148.
- Afb. 3 Bedstede bij de haard en wieg. Schilderij van Esaias Boursse, *Interieur met familieportret en kraambed*, 1665-1670. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 143.
- Afb. 4 Gedeelte van een betimmering met ledikant. Dordrecht 1626. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Catalogus van meubelen en betimmeringen*, Amsterdam 1952.
- Afb. 5 Ledikant eerste kwart achttiende eeuw. Foto: R. Baarsen, *Nederlandse meubelen 1600-1800*, Zwolle 1993, p. 77.
- Afb. 6 Een *lit d'ange* vierde kwart achttiende eeuw. Foto: R. Baarsen, *Nederlandse meubelen 1600-1800*, Zwolle 1993, p. 135.
- Afb. 7 Een paviljoenbed 1660-1664. Tekening van Gesina ter Borch, *Gezelschap aan het kaartspelen*, 1660-1664. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 144.
- Afb. 8 Uniforme inrichting van een kamer met ledikant uit het *Poppenhuis van Petronella Dunois. De kraamkamer*, 1676, Amsterdam Rijksmuseum. Foto: J. Pijzel-Dommisse, *Het Nederlandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17^e en 18^e eeuw*, Zwolle/Amsterdam 2000, p. 62.
- Afb. 9 Egyptisch rustbed. Foto: [Anoniem], *allerlei over bedden en over slapen*, Bazel 1955, ongepagineerd.
- Afb. 10 Rustbed in kasteel Amerongen vermoedelijk eind achttiende eeuw. Foto: auteur 17 april 2016.
- Afb. 11 Kinderledikant 1620-1650. Foto: R. Baarsen, *Nederlandse meubelen 1600-1800*, Zwolle 1993, p. 19.
- Afb. 12 Een wieg uit het *Poppenhuis van Petronella Dunois. De kraamkamer*, 1676, Amsterdam Rijksmuseum. Foto: J. Pijzel-Dommisse, *Het Nederlandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17^e en 18^e eeuw*, Zwolle/Amsterdam 2000, p. 119.
- Afb. 13 Daniël van Breen, *Grondplan van twee huizen in de Anjerliersgracht, Amsterdam*, 1634. Uitbreiding en gang naast binnenhaard. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 25.
- Afb. 14 Hoofd- en bovenverdieping van een zeventiende-eeuws Leids 'standaardhuis' met een voorhuis en een losgekoppeld achterhuis. Foto: E. Orsel, 'Een fraij gezicht, het Leidsche huis in de 17de eeuw. Een poging tot typologiesering', in: M. Bock e.a. (red.), *Bulletin KNOB* 106 (2007) nr. 1, p. 23.
- Afb. 15 Breed huis met trappartij in het midden. Ontwerp Vingboons 1669. Foto: P. Vingboons, 'Tweede deel van de afbeelsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft', dl. 2, Amsterdam 1674, in: K. Ottenheim, *Philips Vingboons (1606-1678). Architect*, Zutphen 1989, p. 264: Afbeelding II 61.
- Afb. 16 Ontwerp ledikant Marot. Foto: K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678). Architect*, dl.2, Zutphen 1989, p. 105 e.v. ontwerpnummer 80.

- Afb. 17 Ontwerp ledikant, ook wel *lit à la duchesse*, Marot. Foto: K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678). Architect*, dl.2, Zutphen 1989, p. 105 e.v. ontwerpnummer 81.
- Afb. 18 Justus Vingboons, *Plattegrond van de hoofdverdieping van het Trippenhuis, Kloveniersburgwal 29-31, Amsterdam, 1660*. Blauwe pijlen geven alkoven in de zaal aan. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 90.
- Afb. 19 Ledikant in een alkoof eind zeventiende eeuw. Schilderij van Matthijs Naiveu, *Kraamkamer, 1695-1700*. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 174.
- Afb. 20 Simon Stevin, plattegrond van het huis in de 17^e eeuw. Slaapkamer, eetkamer, vertrekkamer en keuken met bedsteden. Foto: J. de Jong e.a. (red.), *Wooncultuur in de Nederlanden. 1500-1800*, Zwolle 2001, p. 36.
- Afb. 21 Leiden, Rapenburg 10. Reconstructie hoofdverdieping volgens boedelinventaris 1690. Indeling hoofdverdieping 1690 met voorhuis als ingangspartij. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1987, p. 599.
- Afb. 22 Leiden, Rapenburg 61 zonder achterhuis. Reconstructie hoofdverdieping 1622. Keuken met bedstede in achterhuis in 1656. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 2, Leiden 1987, p. 203.
- Afb. 23 Amsterdam, Herengracht 364-370. Slaapplaats in keuken souterrain. Ontwerp Vingboons 1660-1662. Foto: P. Vingboons, 'Tweede deel van de afbeeldingen der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft', dl. 2, Amsterdam 1674, in: K. Ottenheim, *Philips Vingboons (1606-1678). Architect*, Zutphen 1989, p. 257: Afbeelding II 46.
- Afb. 24 Dordrecht, Wijnstraat 71/73. Reconstructie hoofdverdieping vóór 1630. Slaapmogelijkheid in keuken 1654. Foto: R. Meischke, H.J. Zandkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1997, p. 263.
- Afb. 25 Leiden, Rapenburg 10. Reconstructie aan de hand van boedelinventaris 1690. Slaapmogelijkheden hoofdverdieping in eetzaal en zaal in 1690. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1987, p. 599.
- Afb. 26 Rembrandt van Rijn, *Saskia in het kraambed*, 1639. Slaapmogelijkheid in Rembrandts zaal. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 62.
- Afb. 27 Amsterdam, Herengracht 135. Ontwerp Vingboons [z.j.]. Slaapplaats in kleine zaal hoofdverdieping. Foto: P. Vingboons, 'Tweede deel van de afbeeldingen der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft', dl. 2, Amsterdam 1674, in: K. Ottenheim, *Philips Vingboons (1606-1678). Architect*, Zutphen 1989, p. 267: Afbeelding II 67.
- Afb. 28 Gravure van Abraham Bosse, *Visite à l'accouché*, [1630]. Slaapmogelijkheid in een vertrek waar men gasten ontving in intieme kring op de hoofd- of bovenverdieping. Foto: S. Messinger en G. Plaisant (red.), *Rêves d'alcôves. La chambre au cours des siècles*, Paris 1995, p. 72.

Afb. 29 Leiden, Rapenburg 23. Reconstructie hoofdverdieping volgens boedelinventaris 1653. Bedsteden in kantoor en overige vertrekken in 1653. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 1, Leiden 1986, p. 403.

Afb. 30 Amsterdam, Herengracht 170-172. Reconstructie hoofdverdieping 1664. Slaapkamer zonder slaapmogelijkheid in linkervleugel en ledikant in andere vleugel. Foto: R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, p. 248.

Afb. 31 Amsterdam, Herengracht 466. Ontwerp vingboons 1669. Slaapkamer met alkoof. Foto: P. Vingboons, 'Tweede deel van de afbeeldingen der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft', dl. 2, Amsterdam 1674, in: K. Ottenheym, *Philips Vingboons (1606-1678). Architect*, Zutphen 1989, p. 264: Afbeelding II 61.

Afb. 32 Leiden, Rapenburg 31. Reconstructie tussen- en bovenverdieping 1664. Slaapmogelijkheden in 1673. Inrichting bovenverdieping mede bepaald door beroep eigenaar (hoogleraar geneeskunde en chemie). Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 1, Leiden 1988, p. 280.

Afb. 33 Vertrek met ledikant en een dame aan haar toilet. Jan van Noordt, *Vrouw voor spiegel zittend*, 1670. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 146.

Afb. 34 Bouwplan 1715 van hoofdverdieping Huis Schuylenburch aan de Vijverberg in Den Haag. Foto: O. Asendorf (red.), *Huis Schuylenburch. Regenten als architectonische smaakmakers*, Köln 2005, p. 77.

Afb. 35 Ontwerp uitbreiding De Swart 1761, Lange Voorhout 34-36 Den Haag. Reconstructie plattegrond hoofdverdieping. Foto: F.H. Schmidt, *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw*, Zwolle 1999, p. 226.

Afb. 36 Ontwerp De Swart 1760, Lange Voorhout 74 Den Haag. Plattegrond hoofdverdieping, eerste en tweede verdieping. Foto: F.H. Schmidt, *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw*, Zwolle 1999, p. 212.

Afb. 37 Drie ontwerpen van Marot vóór 1712 voor huizen in Amsterdam. Plattegronden waarvan twee vertrekken op de hoofdverdieping met alkoof. Foto: K.A. Ottenheym, W. Terlouw en R. van Zoest, *Daniel Marot. Vormgever van een deftig bestaan*, Zutphen 1988, p. 105 e.v. ontwerpnummer 4.

Afb. 38 Kamer met alkoof. Tekening van Cornelis Troost, *De ochtend na het St. Nicolaasfeest*, 1740-1750. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 258.

Afb. 39 Leiden, Rapenburg 6. Plattegrond 1716, hoofdverdieping met achterhuis en alkoof. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1989, p. 342.

Afb. 40 Bedstede in keuken. Schilderij van Abraham Hendrik van Beesten, *Vrolijk gezelschap in keuken*, 1736. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 232.

Afb. 41 Alkoof in eetzaal. Schilderij van Cornelis Troost, *Rumor erat in casa*, vierde scène uit de NELRI serie, 1739-1740. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 235.

Afb. 42 Leiden, Rapenburg 40. Plattegrond hoofdverdieping 1986 geeft indruk indeling 1749. Slaapbank in bijkeuken. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 1, Leiden 1990, p. 343.

Afb. 43 Amsterdam, Egelantiersgracht 73. Reconstructie souterrain 1705. Bedstede in keuken. Foto: R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, p. 291.

Afb. 44 Leiden Rapenburg 67. Plattegrond hoofdverdieping 1898, die toestand circa 1760 weergeeft. Ledikant in eetzaal. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 6 bd. 2, Leiden 1992, p. 561.

Afb. 45 Leiden, Rapenburg 41. Plattegrond hoofdverdieping 1930 geeft indruk indeling 1715. Ledikant in zaal. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 3 bd. 2, Leiden 1988, p. 569.

Afb. 46 Amsterdam, Keizersgracht 387. Reconstructie hoofdverdieping 1817. Ledikantje in zaal. Foto: R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, p. 308.

Afb. 47 Leiden, Rapenburg 8. Plattegrond hoofdverdieping 1950. Indeling nagenoeg hetzelfde als midden 18^e eeuw. Overige vertrekken met slaapmogelijkheden in 1799. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1987, p. 553.

Afb. 48 Leiden, Rapenburg 6. Vermoedelijke indeling circa 1716 eerste bovenverdieping. Slaapmogelijkheden 1749/1766. Foto: C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 2, Leiden 1989, p. 342.

Afb. 49 Leiden, Rapenburg 16. Plattegrond bovenverdieping 1983 geeft indruk indeling 1774 met slaapmogelijkheden in verschillende vertrekken. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 4 bd. 1, Leiden 1987, p. 302.

Afb. 50 Leiden, Rapenburg 38. Plattegrond bovenverdieping 1962 geeft indruk indeling vanaf midden 18^e eeuw. Diverse slaapmogelijkheden 1771. Foto: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. 5 bd. 1, Leiden 1990, p. 296.

Afb. 51 Amsterdam, Herengracht 182. Bouwtekening Druck 1772. De eerste bovenverdieping. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 265.

Afb. 52 Slaapplaatsen voor het personeel op zolder. Pentekening [Anoniem], *Jongeman in eenvoudig interieur op zolder*, 1640-1645. Foto: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 77.